

Φωτογραφία εξωφύλλου: Ιερά οδός, άποψη από τα ανατολικά με την Ελευσίνα στο βάθος.
Στα δεξιά της οδού η λίμνη των Ρειτών, και ακόμη δεξιότερα ο μελετητής της ιστορικής τοπογραφίας της Αττικής Ι. Τραυλός (1930, Αρχείο Ι. Τραυλού, στην Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία).

ΑΕΡΟΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ Κώστας Ξενικάκης

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ Αθηνά Ραγιά

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Θεώνη Σουπιωνά

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΤΟΞΟ Ο.Ε.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Μητρόπολις Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Γ. Μούτσης

ISBN 978 960 204 2946

© 2009 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 10680 Αθήνα

Τηλ. 210 3611692, Fax 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με το νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΔΟΙ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Μ. ΚΟΡΡΕΣ

C3 40/10.50

Καρδαμύτσας
May 14, 2014

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ

Οδικό δίκτυο γύρω από την Ακρόπολη

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

(Το παρόν αποτελεί αναδημοσίευση παλαιότερου άρθρου του συγγραφέως [στον συλλογικό τόμο, *Ancient Roads in Greece*, επιμ. Η. R. Goette, 2002] σκόπιμη αφ' ενός εξ αιτίας ανεπαρκούς εικονογράφησης κατά την πρώτη δημοσίευση και αφ' ετέρου λόγω της επιθυμίας ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού. Για την συνεργασία ο συγγραφέας ευχαριστεί τον καθηγητή Η. R. Goette.)

4.1. Αρχαία Αθήνα, κεντρικό οδικό δίκτυο (ΜΚ 1998, με συγκριτική επίθεση του νυν οδικού δικτύου):

Ρόδινο χρώμα:

- βόρεια προσπέλαση του βράχου, η οδός Παναθηναίων των ιστορικών χρόνων, εξέλιξη της πανάρχαιας προσπέλασης της βόρειας κρήνης (Εμπεδώ ή Κλεψύδρα, σκοτεινός γαλάζιος κύκλος)
- δυτική (κυρία) άνοδος στον βράχο –οδοί επί του βράχου: βορεία (έως το Ερέχθειο), νοτία (έως τις ανατολικές εσχατιές του βράχου)
- νοτία προσπέλαση του βράχου, εξέλιξη μιας πανάρχαιας προσπέλασης της νότιας κρήνης (σκοτεινός γαλάζιος κύκλος), αλλά και μίας αρχαιότερης νότιας ανόδου στον βράχο (η οποία καταργήθηκε από τα τείχη και τις ισοπεδώσεις του βράχου)

Φαίο χρώμα:

Ο Περίπατος (με διακεκομμένη σχεδίαση διακρίνονται οι μετατροπές εξ αιτίας της μεγάλης έκτασης θεάτρου και Ηρωδείου)

Πορτοκαλί χρώμα:

- πρώτη παράλληλος προς τον Περίπατο
- δεύτερα παράλληλος προς τον Περίπατο (οδός Τριπόδων στα ανατολικά, οδός διά μέσου των αγορών στα βόρεια)

Κίτρινο χρώμα:

βραχύτιμη παράλληλη προς τον Περίπατο οδός μεταξύ αυτού και του ιερού της Αφροδίτης.

Πράσινο χρώμα:

ανιούσες οδοί (ρύμες), σε κανονική διάταξη μεταξύ θεάτρου και Ηρωδείου και νοτίως των αγορών, σε ακτινωτή διάταξη στα ανατολικά του βράχου και σε κάποιες άλλες θέσεις.

Η ανατολικώς της οδού Τριπόδων (στην Αγία Αικατερίνη) προς Ολυμπειόν οδός είναι υποθετική.

Η βορείως της Ρωμαϊκής Αγοράς οδός υποτίθεται (πριν από την κατασκευή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού) ως μέρος ενός ημιτελούς πολεοδομικού σχεδιασμού της όψιμης κλασικής εποχής.

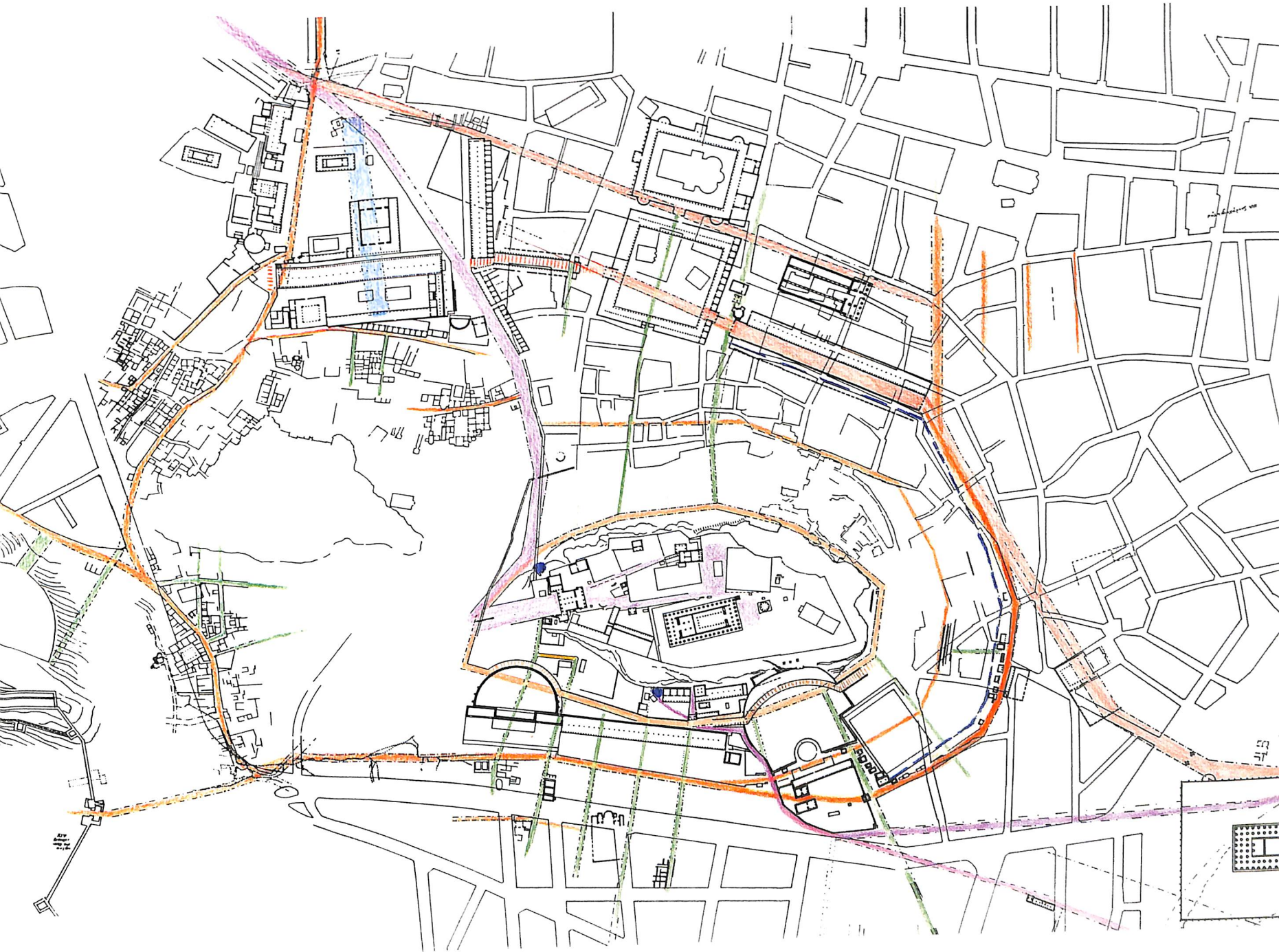
Εισαγωγική παρατήρηση

Σε διάφορες σχεδιαστικές αναπαραστάσεις οι καμπτόμενες οδοί, όπως π.χ. η Τριπόδων ή ο Περίπατος, δηλώνονται συμβατικώς ως συνεχείς καμπύλες. Στην πραγματικότητα η χάραξη αυτών των οδών ακολουθούσε πολυγωνική γραμμή, αποτελούμενη από διαδοχικά ευθύγραμμα τμήματα. Ο αρχαίος πολεοδομικός σχεδιασμός, όχι μόνον κατά την κλασική και την αρχαϊκή εποχή, αλλά και πολύ παλαιότερα¹, βασίζεται στη χρήση της ευθείας και όχι της καμπύλης. Εξαιρέση μόνη, για λόγους άλλωστε προφανείς, αποτελούσαν οι μετατροπές του Περιπάτου όπισθεν του θεάτρου και όπισθεν του Ηρωδείου.

1. Κατηγορίες του οδικού συστήματος της αρχαίας Αθήνας

Στην Αθήνα όπως και σε κάθε άλλη πόλη με παρόμοια εξέλιξη, οι οδοί συνθέτουν έναν πυκνότατο και εμφανώς ακανόνιστο ιστό. Οι περισσότερες από αυτές είναι μόνο ρύμες, ενώ κάποιες άλλες είναι κύριες οδοί, δηλαδή αποτελούν το γενικό σύστημα κυκλοφορίας. Οι ρύμες απλώς διαιρούν τη δομήσιμη έκταση σε οικοδομικά «τετράγωνα» καθιστώντας προσπελάσιμα τα προσκείμενα ακίνητα. Οδοί που ανήκουν αμιγώς σε αυτή την κατηγορία: 1) είναι κατά κανόνα σύγχρονες με την αστική ανάπτυξη της περιοχής των, 2) χαράσσονται κατά το δυνατόν παραλλήλως και καθέτως προς αλλήλας και προς τις προϋπάρχουσες κύριες οδούς, χάριν κανονικής υποδιαιρέσεως της δομήσιμης επιφάνειας, 3) αποκλίνουν (γενικώς ή μερικώς) του ορθοκανονικού συστήματος μόνον όταν εντάσσονται υποχρεωτικώς σε παλαιότερο ακανόνιστο δίκτυο, 4) δεν συμμετέχουν στο κύριο σύστημα κυκλοφορίας και δεν παρουσιάζουν αντίστοιχες προς αυτό ιδιότητες.

Οι κύριες οδοί (αρτηρίες-δρόμοι του κύριου συστήματος κυκλοφορίας): 1) συνήθως προϋπάρχουν της αστικής ανάπτυξης ως τοπικές (π.χ. απλώς αγροτικές), διατοπικές ή υπερτοπικές οδοί, 2) γεννώνται και εξελίσσονται βάσει κυκλοφοριακών αναγκών και χαράσσονται βάσει γεωφυσικών ή ιστορικών δυνατοτήτων, 3) κατά κανόνα ακολουθούν την οικονομικότερη πορεία, με θλάσεις που προσθέτουν μήκος, αλλά μετριάζουν την πεζοπορική δυσκολία, ή με θυσίες της πεζοπορικής ευκολίας που επιτρέπουν χρήσιμες συντομεύσεις, 4) κατά κανόνα παρουσιάζουν κάποιες πρόσθετες, αλλά πάντως όχι πολύ μεγάλες, εκτροπές για τη σύνδεση περισσότερων σημείων όταν αυτά δεν κείνται επ'

ευθείας, 5) κατά κανόνα έλκουν τα σημεία συμβολής των με άλλους ομοειδείς δρόμους, με αποτέλεσμα μια πρόσθετη κύρτωση της πορείας προς το μέρος εκάστης διακλαδώσεως, 6) κατά κανόνα ακολουθούν τον παγκόσμιο νόμο της πεπατημένης, δηλαδή αναπτύσσονται κατά μήκος κάποιων καλώς δοκιμασμένων πεζοπορικών διαδρομών.

Το σχέδιο της αρχαίας Αθήνας, καθ' όσον είναι γνωστό, επιτρέπει τις εξής γενικές παρατηρήσεις:

1. Οι κύριες οδοί, εν σχέσει προς το αρχικό κέντρο και τη λοιπή έκταση της πόλεως, διακρίνονται σε τέσσερις κύριες ομάδες: α) σε αρτηρίες που καταλήγουν στην Ακρόπολη (π.χ. οδός Παναθηναίων), β) σε αρτηρίες που περιβάλλουν την Ακρόπολη (π.χ. Περίπατος) και τον Άρειο Πάγο, γ) σε διατοπικές αρτηρίες της Αττικής ή του λεκανοπεδίου, οι οποίες διέρχονται από το Άστυ χωρίς να προσεγγίζουν την Ακρόπολη, δ) σε τοπικές αρτηρίες που συνδέουν περιοχές του Άστεως (χωρίς να αποτελούν μέρος των διατοπικών αρτηριών).

2. Οι ρύμες διακρίνονται: α) σε εκείνες που καταλήγουν στο βράχο της Ακροπόλεως και τον Άρειο Πάγο (περίπου 30 ρύμες σε διαστήματα των 40 περίπου μέτρων, β) σε εκείνες (σχετικώς ολίγες) που είναι κάθετες στις προηγούμενες, δηλ. παράλληλες στις αρτηρίες που περιβάλλουν την Ακρόπολη, γ) σε εκείνες του λοιπού Άστεως.

Οι διακρίσεις αυτές είναι χρήσιμες όχι μόνον για την κατανόηση της γενικής δομής του οδικού συστήματος, αλλά και για τη διαμόρφωση ενός συστήματος ονομασιών. Δυστυχώς οι οδοί της αρχαίας πόλεως δεν είχαν επίσημες ονομασίες². Μόνον οι σπουδαιότερες είχαν αποκτήσει ιδιαίτερα ονόματα, τα οποία τους δόθηκαν από τον λαό μάλλον και όχι από την πολιτεία: Παναθηναίων, Περίπατος, Τρίποδες, οδός των ερμογλύφων, οδός των κιβωτοποιών, τρίτη ρύμη, η οδός η ελευσινάδε κ.ά. Κάποια ακόμη ονόματα έχουν δοθεί από συγχρόνους μελετητές σε αξιοσημείωτους δρόμους (π.χ. οδός Κολλυτός), χωρίς όμως να έχουν επικρατήσει γενικώς.

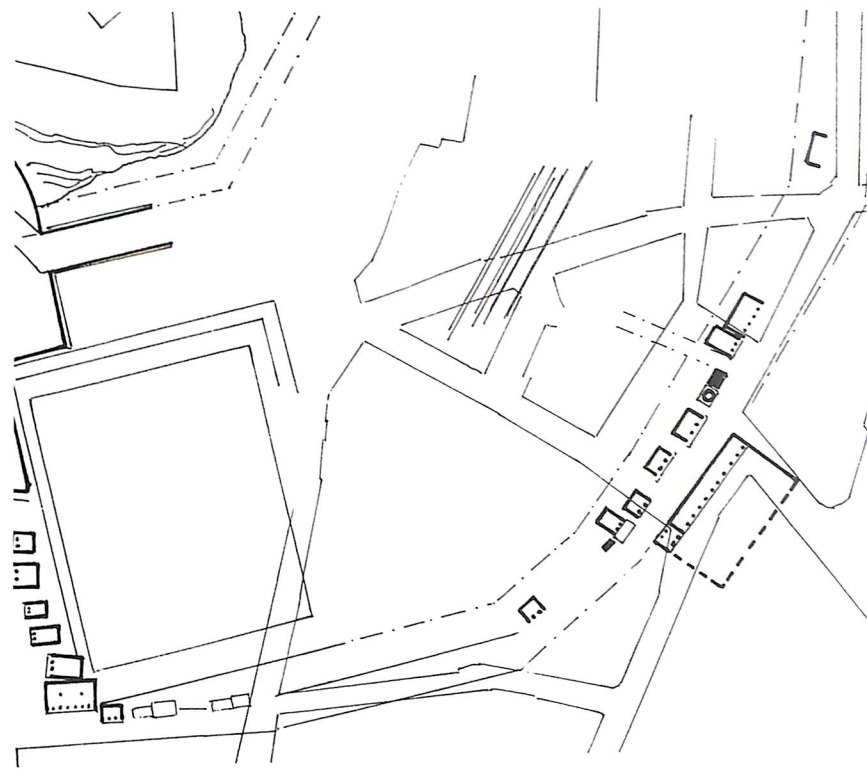
2. Η οδός των Τριπόδων και τα αρχαιότερα όρια του Άστεως

Η οδός των Τριπόδων ομοιάζει τον Περίπατο κατά το ότι περιθέει το λόφο όπως εκείνος τον βράχο. Το ανατολικό και το νότιο «τόξο» της οδού είναι καλά γνωστά χάρις στην αρχαιολογική έρευνα. Αντιθέτως, για την ακριβή διαδρομή του βορείου τόξου δεν υπάρχουν επαρκή ευρήματα και οι γνώμες δίστανται³. Κατά τον Πausανία (I. 20, 1): ... *ἔστι δὲ ὁδὸς ἀπὸ τοῦ Πρυτανείου καλουμένη Τρίποδες*... Η ακριβής θέση του Πρυτανείου (εννοείται εκείνου της αρχαιότερης αγοράς) δεν είναι γνωστή⁴, όμως μετά την αναγνώριση της αληθούς θέσεως του Αγλαυρείου⁵, πρέπει να αναζητηθεί στα ανατολικά της βόρειας κλιτύς του λόφου της Ακροπόλεως⁶. Συνεπώς πιθανότερον είναι ότι η οδός των Τριπόδων άρχιζε διακόσια μέτρα ανατολικότερα του Ωρολογίου και ότι το μήκος της έως το θέατρον ήταν σχεδόν μισό χιλιόμετρο. Τα μνημεία, των οποίων ο αριθμός πρέπει να έφθανε περίπου την εκατοντάδα, έστεκαν μόνον στη μια πλευρά της οδού, εκείνη προς την Ακρόπολη⁷. Το υψηλότερο έδαφος αυτής της πλευράς συνέβαλε στην έξαρση του συνόλου και η θέαση των καλλιτεχνικών έργων με την Ακρόπολη στο βάθος ήταν εξόχως συναρπαστική. Η οδός ήταν μοναδική για τον αριθμό, το μέγεθος, την κόσμηση και την

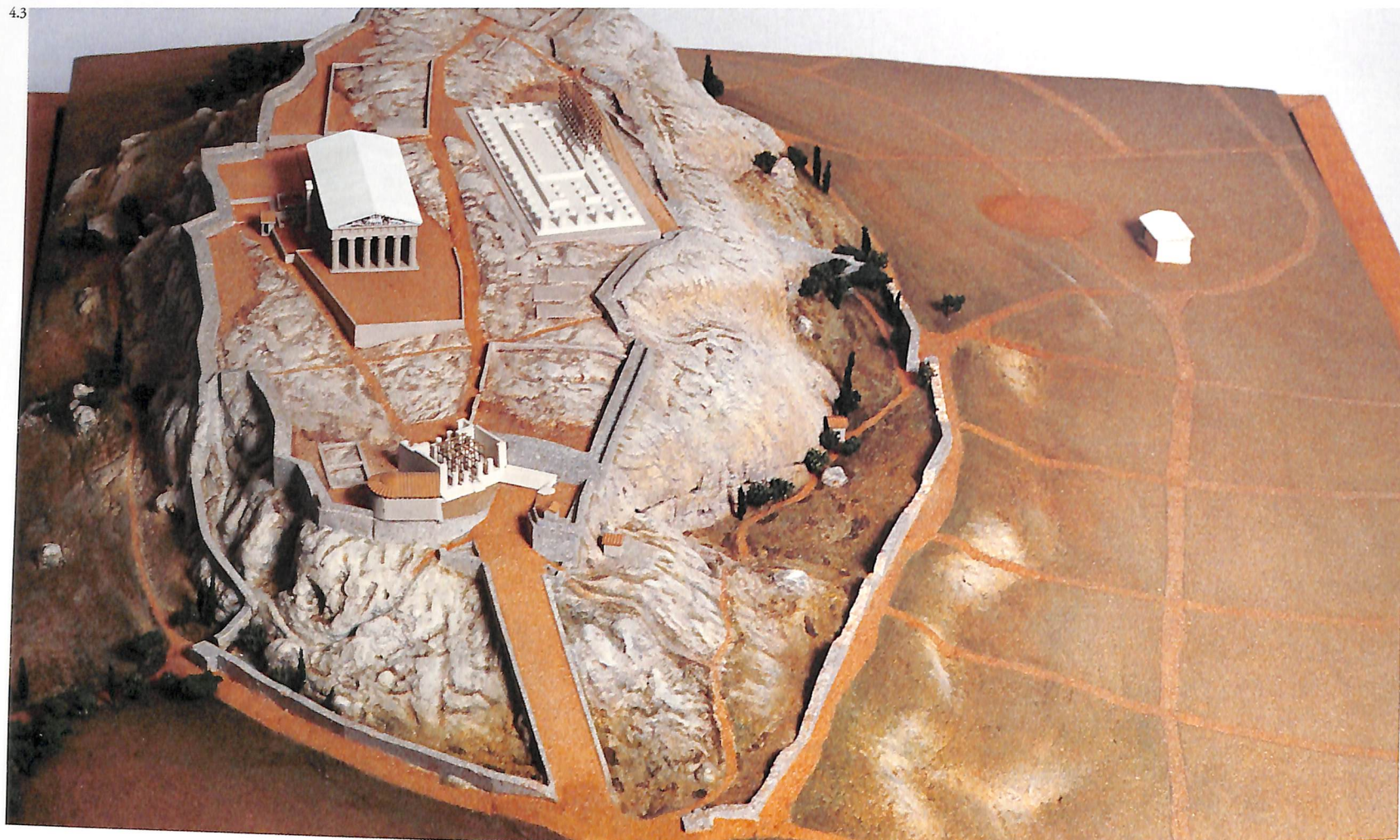
καλλιτεχνική αξία των μνημείων της, ασφαλώς μία από τις μνημειωδέστερες στην ιστορία των πόλεων.

Το πλάτος της οδού ήταν 6 έως 7,5 μ. (κατά πρόσφατες λεπτομερείς μετρήσεις), τα δε μνημεία κατελάμβαναν πρόσθετο πλάτος 4 έως 7 μ. Η μικρή απόσταση της οδού από την Ακρόπολη και το λειτουργικό δέοιμό της με τον πολεοδομικό ιστό της πόλεως είναι στοιχεία δηλωτικά μεγάλης ηλικίας και οργανικής ανάπτυξης. Αλλά σε μια πόλη με παλαιούς δρόμους πλάτους τεσσάρων μέτρων, πως εξηγείται το φαινόμενο της οδού Τριπόδων; αν αρχικώς ήταν μια κανονική οδός με κτίσματα εκατέρωθεν, κατοικίες κυρίως, πώς θα ήταν δυνατόν να διαπλατυνθεί κατά 10 μ. σε όλο το μήκος της για να χωρέσει μνημεία; Με τη διαδικασία της απολλοτρίωσης; Η διαδικασία αυτή είναι εύλογη για ενιαία δημόσια έργα⁸, όπως το Ωδείον, η στοά του Ευμένους ή η Βιβλιοθήκη του Αδριανού, τα οποία πραγματοποιήθηκαν εντός ορισμένου χρόνου σε ήδη δομημένες περιοχές. Όμως, τα χορηγικά μνημεία κτίστηκαν από διάφορα άτομα σε διάφορα σημεία και σε διάφορες χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια ενός αιώνας. Πώς θα ήταν λοιπόν πρακτικόν ο ένας ή ο άλλος χορηγός να εξαγοράσει κάθε φορά κάποιο μικρό τμήμα της μιας ή της άλλης παρόδιας ιδιοκτησίας, με προφανείς επιπτώσεις στη λειτουργική αρτιότητά της; Πώς θα ήταν επίσης αρμοστόν να στέκουν τα μνημεία ανάμεσα σε μερικώς κατεδαφισμένες οικίες; Εύλογον, επομένως, είναι ότι η έκταση της οδού και των μνημείων προϋπήρχε ως ελεύθερος δημόσιος χώρος: μια περιμετρική ζώνη πλάτους 50 περίπου ποδών στη βάση της Ακροπόλεως. Λόγω της μορφής, της θέσεως και του εύρους της, η ζώνη αυτή θα πρέπει κατά πάσαν πιθανότητα να ταυτίζεται με τη γραμμή μιας παλαιότερης οχυρώσεως και τον προ αυτής άκτιστο χώρο. Την ύπαρξη ενός τέτοιου περιβόλου, της εποχής του Σόλωνος, έχει υποθέσει ο Τραυλός βάσει άλλων επιχειρημάτων⁹. Οι ως άνω νέες παρατηρήσεις εκκινούν από την οδό Τριπόδων, οδηγούν, όμως, εν συνεχεία στην πλατεία οδό την εκτεινόμενη ανατολικώς του Ωρολογίου (βλ. κατωτ.) ή σε εκείνην νοτίως της Στοάς του Ευμένους. Οι ενδείξεις της λοιπής πορείας του περιβόλου δεν είναι σαφείς, πιθανότερον όμως φαίνεται ότι περιέκλειε μόνον την Ακρόπολη και τον Άρειο Πάγο φθάνοντας προς βορράν έως τα πρόπυλα της Ρωμαϊκής Αγοράς, το νότιο άκρον της Στοάς του Αττάλου και τη νοτιοδυτική γωνία της Αγοράς των κλασικών χρόνων. Τον 5ο αιώνα η αύξηση της πόλεως συνοδεύεται από την κατασκευή του νέου τείχους πολύ πιο έξω από τα αρχικά όρια, όπως τονίζει ο Θουκυδίδης. Η υποθετική παλαιά και επί το πλείστον κατεστραμμένη οχύρωση¹⁰ μάλλον εξαφανίζεται, ο χώρος της όμως, ως δημόσιος, φαίνεται ότι διαφυλάσσεται και χρησιμοποιείται για κοινούς σκοπούς. Το φαινόμενο είναι παρόμοιο με ό,τι είχε επίσης συμβεί με το Πελαργικό και τον Περίπατο, και γενικότερα με ό,τι συνέβη σε πολύ νεότερους χρόνους σε πόλεις με άχρηστες οχυρώσεις (μεταξύ των οποίων η Βιέννη αποτελεί ίσως τη γνωστότερη περίπτωση).

Η παραδοχή ενός κυκλοτερούς παλαιότερου αστικού πυρήνος (τῆς πόλιος τροχοειδέως, κατά τον Ηρόδοτο)¹¹, με περιμετρική άκτιστη ζώνη, δια φωτίζει επίσης την παρατακτική συνάθροιση τόσων μεγάλων δημοσίων κτηρίων ή χώρων από την αρχαιότερη αγορά (στα ΒΑ

4.2. Η περιοχή νοτιοανατολικά της Ακροπόλεως (άνω αριστερά φαίνεται η νοτιοανατολική γωνία του τείχους της και του βράχου). Το μεγάλο ορθογώνιο κάτω αριστερά δηλώνει το περίγραμμα του περιέκλειου ωδείου. Κατά μήκος της δυτικής και νότιας πλευράς του ωδείου σημειώνονται 11 χορηγικά μνημεία επί το πλείστον ναόσχημα. Η επόμενη συστάδα ερευνημένων χορηγικών μνημείων, περίπου στο μέσον της εικόνας βρίσκεται στη σημερινή πλατεία Λυσικράτους. Απέναντι σ' αυτά ένα κτήριο αποτελούμενο από στοά, πρόπυλον στο νότιο άκρον της και αυλή στα ανατολικά. Συνεχής λεπτή γραμμή δηλώνει τον σημερινό πολεοδομικό ιστό. Ασυνεχής γραμμή (- · - · - ·) δηλώνει την οδό των Τριπόδων και τον Περίπατο (άνω αριστερά).

4.3. Ομοίωμα της Ακροπόλεως των αρχών του 5ου αι. π.Χ. κατά τον συγγραφέα (Π. Δημητριάδης, Γ. Αγγελόπουλος, 1985).

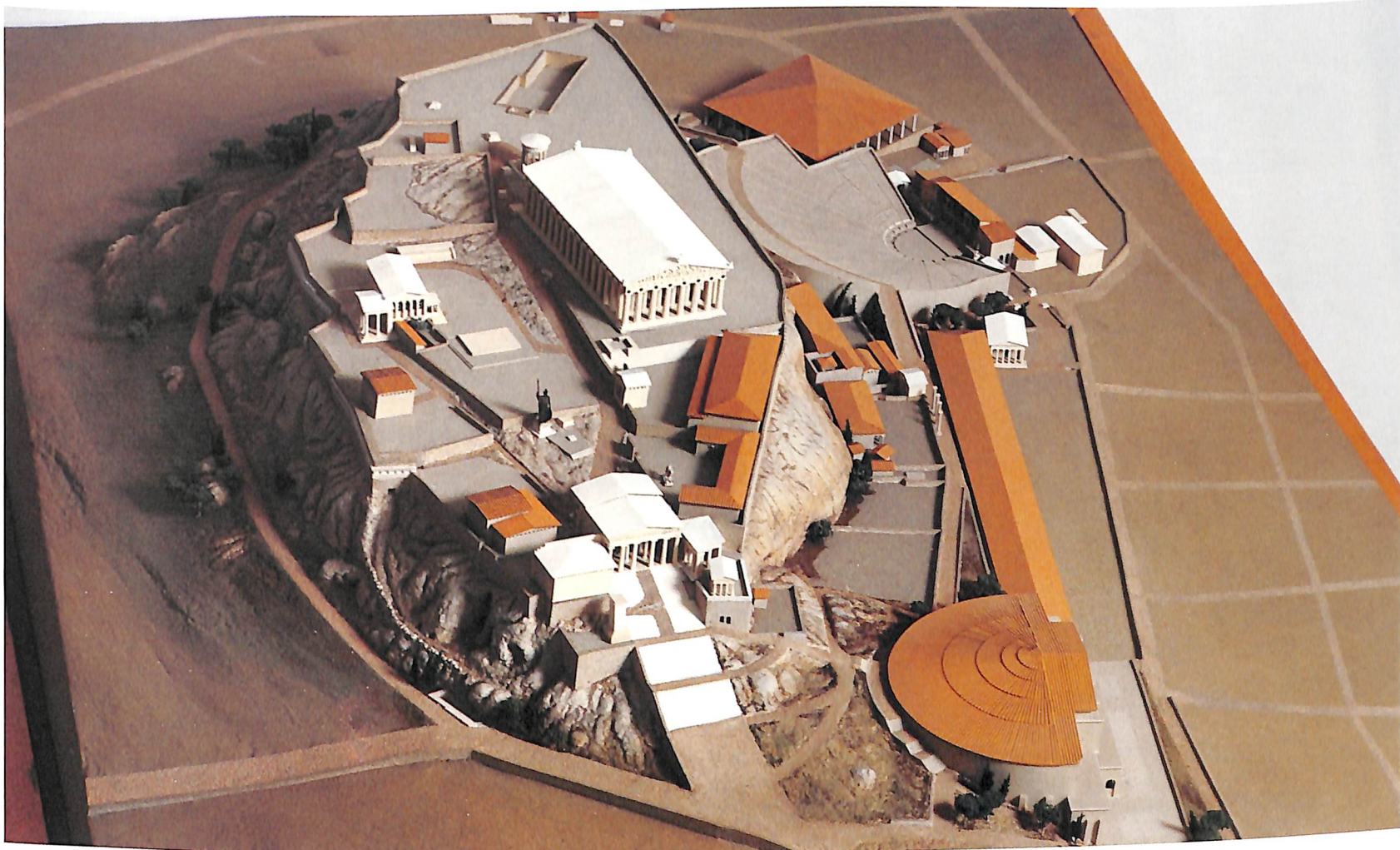
Άποψη από τα δυτικά. Διακρίνονται ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος («αρχαίος ναός») και ο υπό κατασκευήν πρώτος μαρμάρινος Παρθενών, τα πανάρχαια μυκηναϊκής εποχής τείχη, διακοπτόμενα ήδη από το ημιτελές κτήριο των αρχαιότερων Προπυλαίων ως και το τεράστιο κεκλιμένο επίπεδο της δυτικής ανόδου, στη θέση παλαιότερου της μυκηναϊκής εποχής.

Επί του βράχου δύο οδοί (βόρεια, νότια) και εγκάρσιοι τοίχοι διαιρούν την έκταση σε μικρότερα μέρη και τεμένη

Το Πελαργικόν λεγόμενο τείχος στους πρόποδες του δυτικού ημίσεως του βράχου, παρακολουθεί τον Περιπάτο, πανάρχαια περιμετρική οδό και ασφαρίζει τις κρήνες, βόρεια και νότια, οι οποίες υπήρξαν κύρια προϋπόθεση του Περιπάτου και του Πελαργικού.

της Ακροπόλεως) έως την Αγορά των κλασικών χρόνων (η καταληφθείσα έκταση είναι καταντητή ως μέρος της περιμετρικής αδόμητης ζώνης ενός αρχαιότερου αστικού πυρήνος).

Η ίδια υπόθεση συνδυάζεται και με διαπιστώσεις ή άλλες υποθέσεις για τον τρόπο και τη θέση διακλάδωσης διαφόρων διατοπικών οδών διερχομένων μέσα από την πόλη¹². Οι κλάδοι αυτών των οδών, όσοι δεν κατευθύνονται προς την Ακρόπολη παρακάμπτουν την ίδια και το περί αυτήν μέρος του άστεως, το οριζόμενο από περιφερειακές οδούς τις οποίες και ακολουθούν ή μάλλον κατά ένα μέρος αποτελούν. Αλλά καθώς ούτε τα ακριβή στοιχεία πλείστων διατοπικών οδών είναι γνωστά, μήτε τα σημεία διακλάδωσής των ή επαφής των με την υποθετική περιφέρεια του παλαιότερου άστεως, δεν είναι ακόμη δυνατόν ένα συμπέρασμα για τη χρονική σχέση των προς την αστική ανάπτυξη. Η σε ικανή απόσταση από την Ακρόπολη διέλευση των παρακαμπτουσών αυτήν οδών δύναται να οφείλεται όχι μόνον σε προϋφιστάμενη πυκνή δόμηση της περί την Ακρόπολη περιοχής, αλλά και σε προτίμηση ομαλότερης διαδρομής παρά τη βάση του λόφου. Γενικώς λοιπόν και με κάποιες επιφυλάξεις ως προς τις λεπτομέρειες δύναται να λεχθεί ότι η απαρτιζόμενη από όλες αυτές τις οδούς συνολική μορφή είναι ενδεικτική της εκτάσεως και της μορφής του αρχικού άστεως.

3. Ο Περίπατος. Αναμορφώσεις από τον 5ο αι. π.Χ. έως τον 2ο αι. μ.Χ.

α) Η πανάρχαια αυτή οδός (εικ. 4.3) απέκτησε κανονική σχεδιασμένη μορφή κατά τον 5ο αι. π.Χ. Ο παραλληλισμός τμημάτων της προς τα δύο τμήματα του νέου νοτίου τείχους της Ακροπόλεως αφ' ενός αποκαλύπτει μία από τις βασικές αρχές σχεδιασμού που τότε δοκιμάζονται για πρώτη φορά στην Αθήνα, αφ' ετέρου καθιστά την κατασκευή του κιμωνείου τείχους (466 π.Χ.) ανώτερο δυνατό όριο της χρονολόγησης του νέου σχεδίου της οδού (εικ. 4.4). Η πιθανότητα να ανήκει το σχέδιο του τείχους και ίσως το κατώτατο μέρος του στην εποχή του Προπαρθενώνος συνεπάγεται ανάλογη ανύψωση και του δυνατού ορίου χρονολόγησης της οδού. Το κατώτατο χρονολογικό όριο τίθεται από τους κατά μήκος της οδού ισχυρούς τοίχους. Οι τοίχοι αυτοί δεν πρέπει να είναι παλαιότεροι του ψηφίσματος των διοικητών του Ελευσινίου¹³ (-423 π.Χ. ή 421-420 π.Χ.), στο οποίο η έκταση του Πελαργικού εννοείται ως απροστάτευτη, ούτε και μεταγενέστεροι, επειδή ένα μέρος τους είναι αλληλένδετο με την ίδρυση του Ασκληπιείου (419 π.Χ.).

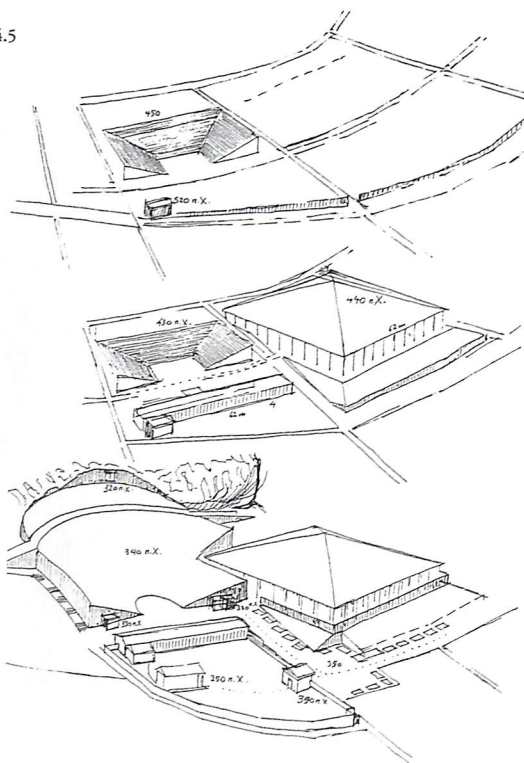
β) Αμέσως μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ο Περίπατος υπέστη μια σοβαρή επέμβαση με την επ' αυτού και έως τη ρίζα του βράχου επέκταση του θεάτρου¹⁴ (εικ. 4.5). Η επέ-

4.4. Ομοίωμα της Ακροπόλεως του 2ου αι. μ.Χ. κατά τον συγγραφέα (Π. Δημητριάδης, Γ. Αγγελόπουλος, 1985).

Άποψη από τα δυτικά. Διακρίνονται ο νεώτερος ναός της Αθηνάς Πολιάδος («Ερέχθειον»), ο Παρθενών, τα Προπύλαια, τα νέα τείχη (479-460 π.Χ.) και οι στηριζόμενες από αυτά ισοπεδώσεις. Χαμηλότερα, η περιοχή του (μη σωζόμενου) Πελαργικού εμφανίζεται τελείως αναμορφωμένη: το 420 π.Χ. απέκτησε νέο περίβολο παραλληλισμένο προς το νότιο τείχος της Ακροπόλεως. Η μεταγενέστερη αναμόρφωση του Περιπάτου είναι και αυτή καλά ορατή: νέα καμπύλα τμήματα αντικαθιστούν τα καταργηθέντα ευθύγραμμα της κλασικής εποχής, το ένα διά μέσου του κοίλου του θεάτρου (-340 π.Χ.), το άλλο όπισθεν του Ηρωδείου (160-169 μ.Χ.). Στα δυτικά, τεράστια μαρμαρίνη κλίμακα αντικαθιστά το πλείστον του παλαιού κεκλιμένου επιπέδου της μνημειακής ανόδου προς την είσοδο της Ακροπόλεως.

4.5

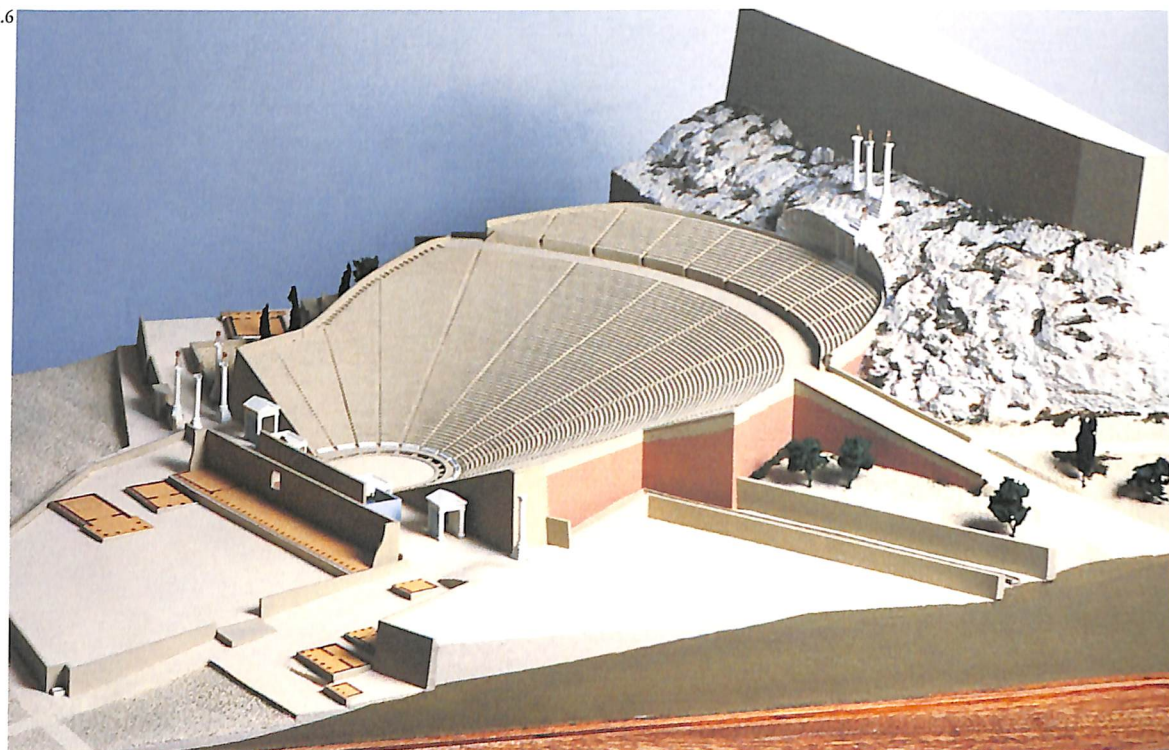
4.5. Διαδοχικές πολεοδομικές φάσεις με σοβαρές επιπτώσεις στο οδικό δίκτυο της περιοχής του θεάτρου:

1) Έως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.: ο Περίπατος και δύο παράλληλες οδοί στα νότια αυτού. Το υποθετικό πρώτο θέατρο μεταξύ Περιπάτου, πρώτης παραλλήλου και δύο καθέτων οδών, διά των οποίων εξασφαλίζεται και η προσπέλαση κάθε σημείου του. «Πάροδοι» με την εξειδικευμένη για το θέατρο σημασία δεν υφίστανται, η παλαιά οδός, όμως, εκατέρωθεν της οποίας εκτείνονται θέατρο και ορχήστρα ήταν εξ' ίσου κατάλληλη για τις περιστασιακές ανάγκες της παράστασης (από αυτήν άλλωστε κατάγονται οι πάροδοι, ως εξειδικευμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής του θεάτρου).

2) Έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.: Το Ωδείο του Περικλέους, γιγάντια υπόστυλη αίθουσα επί ανδρήρου διακόπτει την πρώτη παράλληλο και μία κάθετο (που δεν δηλώνεται στο σχήμα), οι οποίες ίσως εξακολουθούν να υφίστανται ως γραμμές διέλευσης εντός του κτηρίου (η μία ως συνέχεια των παρόδων του θεάτρου).

3) Μετά το 440 π.Χ.: Το θέατρο αναμορφούμενο και επεκτεινόμενο έως το βράχο παρακάμπτεται μέρος του Ωδείου και ενσωματώνει μέρος του Περιπάτου, το οποίο διαμορφούμενο καταλήγως εξασφαλίζει την οδική συνέχεια. Παρόμοια, αλλά προς νότον επέκταση του ιερού διακόπτει μέρος της δεύτερης παραλλήλου. Η τελευταία είναι ήδη τόπος ανόδου χορηγικών μνημείων (οδός Τριπόδων ή «Τρίποδες»).

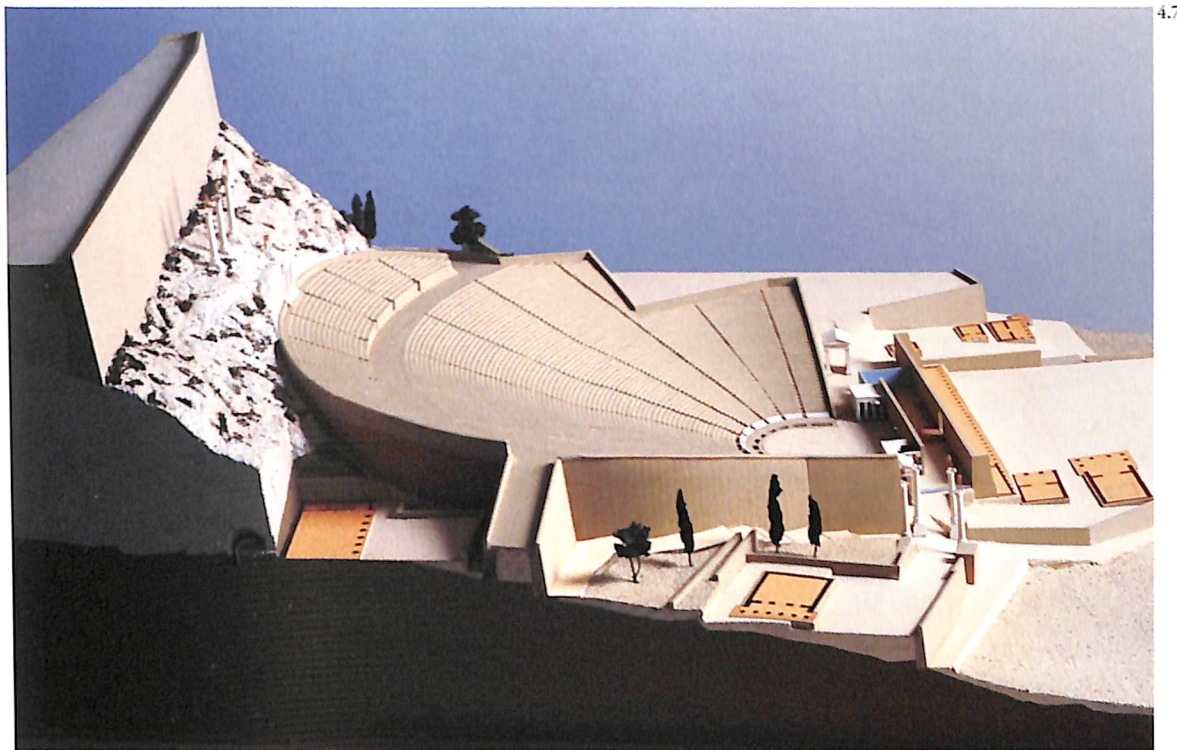
4.6

κταση αυτή δεν θα ήταν βεβαίως επιτρεπτή εάν ταυτοχρόνως δεν ήταν εφικτή η διατήρηση ή η λειτουργική αναπροσαρμογή του Περιπάτου. Καθώς η βαθμιδωτή επιφάνεια του κοίλου έπρεπε επεκτεινόμενη να διέλθει τέσσερα έως σχεδόν εννέα μέτρα¹⁵ υψηλότερα του Περιπάτου, η διατήρησή του στην αρχική του θέση και οστάμη θα ήταν δυνατή με κατάλληλη μετατροπή του σε σκεπαστή υπό το κοίλον διάβαση¹⁶. Ωστόσο, η λύση που τελικώς προτιμήθηκε έχει ως εξής: Το υπό αίρεσιν μέρος του Περιπάτου, μήκους 100 μ., ενταφιάσθηκε (συμπεριλαμβανομένων και πλείστον προσκειμένων οικιών) στην τεχνητή επίχωση του κοίλου, αντικαταστάθηκε όμως με έναν πολύ πλατύ οριζόντιο διάδρομο του θεάτρου (το διάζωμα) εννέα μέτρα υψηλότερα, συνεχόμενο προς τον λοιπό Περίπατο μέσω αναβαθρών, δηλαδή κεκλιμένων επιπέδων, μήκους τριάντα και πλέον μέτρων, στα ανατολικά και τα δυτικά¹⁷ (εικ. 4.6, 7). Η δυτική αναβάθρα δεν συμπίπτει ακριβώς με το τμήμα του Περιπάτου που αντικαθιστά, αλλά παρουσιάζει ελαφρά μετάθεση προς νότον (εικ. 4.7). Και' αυτόν τον τρόπον ο παλαιός Περίπατος, με πλάτος ελαττωμένο εις το ήμισυ, διατηρείται όπισθεν της αναβάθρας (δηλ. στη βόρεια πλευρά της) εφ' όλου του μήκους του Ασκληπιείου, επιτρέποντας την πρόσβαση σε ένα κατάλοιπο ανιούσης οδού (ρύμης) διατηρούμενο επί μικρού μήκους στο στενό χώρο μεταξύ Ασκληπιείου και επιθεάτρου.

γ) Περί το 170 π.Χ. η στοά του Ευμένους (εικ. 4.4) κατέλαβε τον νοτίως του Περιπάτου χώρο επί μήκους 165 μ., με αποτέλεσμα την κατάργηση τριών εκ των ανιουσών προς τον Περίπατο ρυμών (βλ. 4).

δ) Το 160-170 μ.Χ. ένα ακόμη έργο, το Ηρώδειον, έθεσε και πάλιν πρόβλημα όμοιο με εκείνο που κάποτε είχε θέσει η επέκταση του Διονυσιακού θεάτρου. Η λύση που δόθηκε ήταν παρόμοια (εικ. 4.4): κατάργηση τμήματος του περιπάτου μήκους 70 μ. χάριν του

4.7

Ηρωδείου και αντικατάστασή του με νέο, καμπύλης κατόψεως, έξω από τον περιμετρικό τοίχο του κτηρίου¹⁸.

Ο λοιπός Περίπατος παρέμεινε στη θέση του και ουδέποτε προσαρμόστηκε, όπως νομίζεται, στη στοά του Ευμένους εφ' όλου του μήκους της¹⁹. Τούτο αποδεικνύεται από τα εξής: i) Η συνεχής καμπύλη οδός, ίχνη της οποίας, κυρίως βαθμίδες, σώζονται περιμετρικώς του κοίλου του Ηρωδείου διακρίνεται σε δύο τμήματα, ένα νοτίως και ένα βορείως του Περιπάτου της κλασικής εποχής, τα οποία διαφέρουν σε πολλά σημεία: το ένα (το νοτίως του Περιπάτου) έχει πλάτος $\sim 3,80$ μ., μειούμενο κατά ένα τρίτο στις θέσεις των τριών ανατολικών αντηρίδων του κοίλου, το άλλο πολύ πλατύτερο ($\sim 5,60$ μ.) είναι όλο ωφέλιμο επειδή πρόσκειται στο άνευ αντηρίδων μέρος του κοίλου²⁰.

ii) Το νοτίως του Περιπάτου τμήμα αρχίζει σε επίπεδο ευρισκόμενο πολύ χαμηλότερα από το όπισθεν της στοάς έδαφος, προς το μέρος του οποίου άλλωστε δεν διαθέτει κάποιο είδος κυκλοφοριακής σύνδεσης, αλλά μόνον ένα υψηλό αναλημματικό τοίχο. Επομένως το τμήμα αυτό, σύγχρονο του Ηρωδείου, δεν αποτελεί μέρος ενός αναμορφωμένου Περιπάτου, αλλά μια δίοδο μεταξύ Ηρωδείου και στοάς του Ευμένους εκτεινόμενη από Β προς Ν. Η δίοδος αυτή όπως θα δειχθεί κατωτέρω (βλ. 5) αποτελεί ένα αναμορφωμένο μέρος μιας προϋπάρχουσας οδού.

4. Οδοί ανιούσες μεταξύ θεάτρου και Ηρωδείου

Η απουσία ανιουσών οδών στη μεταξύ θεάτρου και Ηρωδείου έκταση είναι απλώς αποτέλεσμα της πλήρους καταλήψεώς της από τη στοά του Ευμένους (~ 3.200 τετρ. μ.) και το προ αυτής άνδηρον (~ 4.000 τετρ. μ.). Η ύπαρξη όμως τέτοιων οδών (εικ. 4.4) πριν

4.6. Ομοίωμα του Διονυσιακού θεάτρου της όψιμης κλασικής εποχής κατά τον συγγραφέα (αρχική εκτέλεση Ν. Γερασιμώφ) άποψη από τα ανατολικά.

Το θέατρο, αναμορφούμενο και επεκτεινόμενο έως το βράχο, παρακάμπει μέρος του Ωδείου (του οποίου εδώ, στο πρόσθιο μέρος της εικόνας, δηλώνεται μόνον το άνδηρον) και καταργεί μέρος του Περιπάτου, το οποίο αντικαθίσταται σε υψηλότερη στάθμη από πλατύ διάδρομο (διάζωμα) συνεχόμενο προς τον λοιπό Περίπατο μέσω κελιμένων επιπέδων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η οδική συνέχεια δεν διακόπτεται. Το νέο έργο έπρεπε να ανταποκρίνεται όχι απλώς στη μόνιμη κυκλοφορία διελεύσεως, αλλά και στην κατά τακτά χρονικά διαστήματα (δραματικοί αγώνες, εκκλησία του Δήμου στο θέατρο κ.ά.) έντονη τοπική κυκλοφορία προορισμού, η οποία λόγω της αυξήσεως του μεγέθους του θεάτρου θα παρουσίαζε αυξητική τάση.

4.7. Ομοίωμα του Διονυσιακού θεάτρου της όψιμης κλασικής εποχής κατά τον συγγραφέα (αρχική εκτέλεση Ν. Γερασιμώφ) άποψη από τα δυτικά.

Η θέση φωτογράφισης επιτρέπει την παρατήρηση του τρόπου προσαρμογής παλαιών οδών στα νέα σχήματα μιας ευρύτατη πολεοδομικής και αρχιτεκτονικής επέμβασης (βλ. κείμενο και υπομνήματα εικ. 4.4, 5, 6).

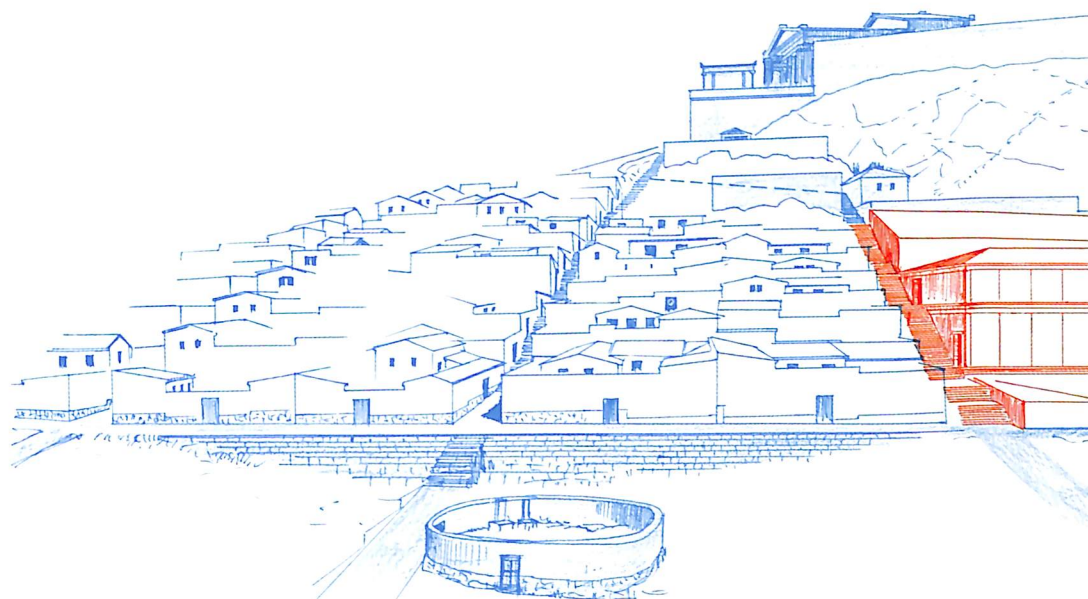
από την ανίδρυση της στοάς, όταν εκεί έστεκαν ακόμη οικίες, είναι όχι μόνον θεωρητικώς αναγκαία –η έκταση έχει μήκος 180 μ., ενώ οι συνήθεις αποστάσεις των ρυμών κυμαίνονται συνήθως μεταξύ 30 και 40 μ.–, αλλά δηλώνεται και από διάσπαρτα ανασκαφικά ευρήματα (νοτίως, αλλά και βορείως της σημερινής οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου). Βάσει των υπαρχουσών ενδείξεων, από το θέατρο έως το Ηρώδειον ανήρχοντο προς τον Περίπατο πέντε ρύμες, οι οποίες πρέπει να τον συναντούσαν στα εξής σημεία: στο ανατολικό πέρας του Ασκληπιείου, στην είσοδο του Ασκληπιείου, παρά τον όρο της Κρήνης, παρά το μνημειακό φρέαρ πίσω από τη στοά και πίσω από το δυτικό πέρας της στοάς (για την τελευταία βλ. επόμενο).

Με το γιγάντιο οικοδομικό πρόγραμμα της στοάς του Ευμένους (απαλλοτρίωση της εκτάσεως, κατεδαφίσεις παλαιότερων κτισμάτων, εκσκαφή βράχων, κατασκευή αναλημματικών τοίχων, επιχώσεις-ισοπεδώσεις, κατασκευή του κτηρίου της στοάς) τρεις από τις αναφερθείσες πέντε ανιούσες οδούς (η 2η, 3η και 4η) καταργήθηκαν. Η 1η στα ανατολικά διερχόμενη αρχικώς προ του μνημείου του Νικίου αναμορφώθηκε χάριν της μεγαλύτερας δυνατής προς ανατολάς αυξήσεως του μήκους της στοάς, ενώ η άλλη στα δυτικά, αποτελώντας το δυτικό όριο του όλου έργου, διατηρήθηκε σχεδόν αμετάβλητη έως την εποχή της οικοδόμησης του Ηρωδείου (εικ. 4.8, με κόκκινο χρώμα).

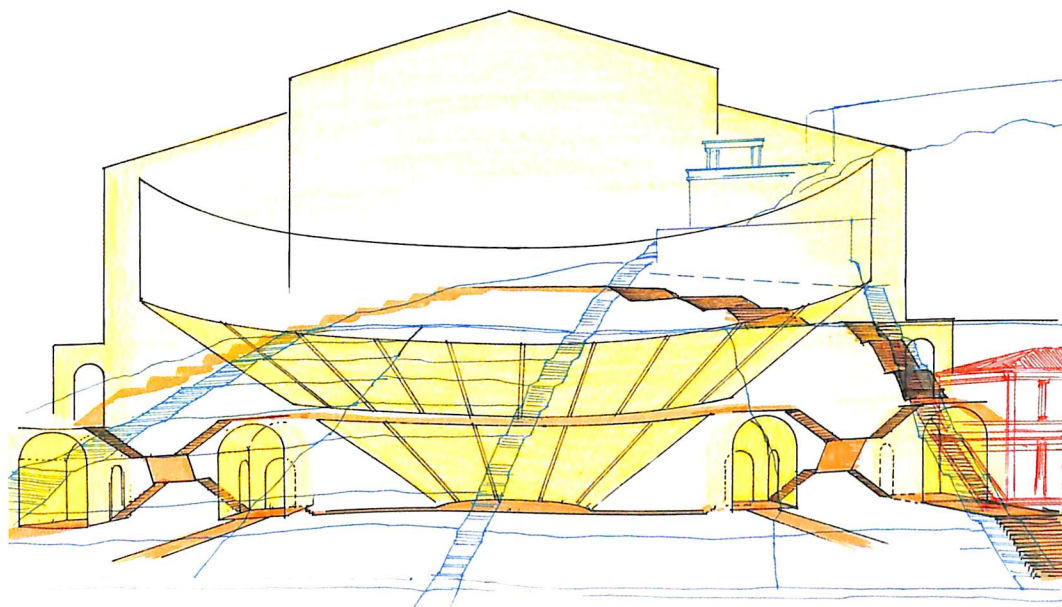
5. Η τελευταία εκ των ως άνω οδών

Η τελευταία (η 5η) εκ των ως άνω οδών ή μάλλον ρυμών, η μεταξύ Ηρωδείου και στοάς του Ευμένους, αν και καλύτερα σωζόμενη, διέφυγε επίσης της προσοχής των μελετητών εξ αιτίας της ασυνέχειας του έμπροσθεν και όπισθεν της στοάς εδάφους και εξ αιτίας της πλήρους προσκολλήσεως του Ηρωδείου στη στοά. Όμως πριν από την οικοδόμηση του Ηρωδείου το δυτικό άκρον της στοάς ήταν ελεύθερο και το έδαφος δεν ήταν ασυνεχές, αλλά μόνον πολύ ανηφορικό. Η πορεία της οδού (εικ. 4.8, με κόκκινο χρώμα) προδίδεται από κατάλοιπα σχετού τεκμηριωμένα (1954) έως αποστάσεως ~30 μ. και δηλώνεται από την ανατολική πλευρά οικίας ανεσκαμμένης στη γωνία των σημερινών οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Προπυλαίων, ενώ όπισθεν του κλιμακοστασίου του Ηρωδείου, όπου διατηρούνται και λίθινες βαθμίδες παρακολουθείται καλώς: 20 μ. βορειότερα διασταυρώνεται με τον Περίπατο και προχωρεί άλλα 35 μ. προς τον Βράχο, όπου, σε απόσταση 12 μ. μόνον από αυτόν, κάμπτεται προς Δ για να συναντήσει μετά από 40 μ. (βαθύς εκβραχισμός επί μήκους ~30 μ.) την προς τον πύργο της Αθηνάς Νίκης ανιούσα οδό (βλ. κατωτ. 10). Τα εκατέρωθεν της οδού οικοδομικά κατάλοιπα ή λαξεύματα μαρτυρούν την ύπαρξη ενός κτηρίου (με σωζόμενους ορθοστάτες και δάπεδο) προς το μέρος του λεγόμενου Χαλκουργείου, ενός κτηρίου²¹ προς το μέρος του Ηρωδείου, παλαιότερου όμως αυτού, και ενός ορθογωνίου ανδρήρου ανήκοντος στο Ιερό της Αφροδίτης. Ο παραλληλισμός του πρώτου προς το Κιμώνειον Τείχος (και συνεπώς προς τον Περίπατο) και των δύο άλλων προς τον Πύργο της Αθηνάς Νίκης αποκαλύπτει τη χρονική και αρχιτεκτονική διαδοχικότητα της διαμορφώσεως της Ακροπόλεως και των νοτίως αυτής δημοσίων κτηρίων κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. (τα ισχυρά θεμέλια του προς το Ηρώδειον κτηρίου είναι κτισμένα με κροκαλοπαγή λίθο, υλικό που η χρήση του αρχίζει προς το τέλος του 5ου αι. π.Χ. για να γενικευθεί κατά τον επόμενο).

4.8

4.9

(Οι εικόνες 4.8 και 4.9 παρατηρούνται εκ παραλλήλου)

4.8. Γραφική αναπαράσταση οικιστικής κατάστασης και οδικού δικτύου του 2ου αι. π.Χ. στα νοτιοδυτικά του βράχου.

Με γαλάζιο χρώμα δηλώνεται η δόμηση (οικίες και πιο ψηλά δημόσια κτήρια και κτίσματα) και το οδικό δίκτυο της κλασικής εποχής.

Στο πρόσθιο μέρος της εικόνας το ιερόν της Νύμφης και όπισθεν αυτού η πρώτη παράλληλος του Περιπάτου με ισχυρό αναλημματικό τείχος του 5ου αι. π.Χ. Στα αριστερά του ιερού οδός ανιούσα προς την είσοδο της Ακροπόλεως, διερχόμενη μπροστά από τη δυτική πλευρά του ιερού της Αφροδίτης και του Πύργου της Αθηνάς Νίκης. Με ερυθρό χρώμα δηλώνεται το δυτικότερο μέρος της στοάς του Ευμένους (180 π.Χ.) και μέρος προϋπάρχουσας ανιούσης οδού (ρύμης), το οποίο, με κατάλληλη (μάλλον ήπια) αναμόρφωση, υπηρετεί πλευρικός την επικοινωνία ισογείου και ορόφου του νέου κτηρίου.

4.9. Γραφική αναπαράσταση οικιστικής κατάστασης και οδικού δικτύου του 2ου μ.Χ. αι. στα νοτιοδυτικά του βράχου.

Με γαλάζιο χρώμα δηλώνεται το οδικό δίκτυο της κλασικής εποχής, με ερυθρό το δυτικό άκρον της στοάς του Ευμένους, με κίτρινο τόνο ο τεράστιος όγκος του Ηρώδειου (160-169 μ.Χ.) και με πορτοκαλί χρώμα το σύνθετο κυκλοφοριακό σύστημα με το οποίο εξυπηρετείται:

- α) το Ηρώδειο και
- β) η περί αυτό περιοχή.

Το Ηρώδειο, με πλάτος ~90 μ. καταργεί δύο οικοδομικά τετράγωνα και μεγάλα τμήματα των προϋπαρχουσών ανιουσών οδών, χωρίς ωστόσο να καταργεί και την αντίστοιχη κυκλοφορία διέλευσης. Τα κλιμακοστάσιά του ήταν διπλά και προεξείχαν στα άκρα του κτηρίου ώστε να εξυπηρετούν ταυτόχρονα:

- α) την προσπέλαση του κτηρίου από τα νότια, τα βόρεια και τα δυτικά,
- β) την εντός αυτού κυκλοφορία,
- γ) την προσπέλαση του κτηρίου από τα ανατολικά, μέσω της στοάς του Ευμένους, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο συνδέθηκε λειτουργικά με το Ηρώδειο,
- δ) την επικοινωνία ισογείου και ορόφου της στοάς του Ευμένους,

ε) την περίξ κυκλοφορία απλής διελεύσεως (π.χ. από το ιερόν της Νύμφης και τα νοτίως αυτού προς τον Περίπατο ή τα Προπύλαια). Η κυκλοφορία αυτή, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας ήταν η απότομη κλίση και η διαμόρφωση βαθμίδων σε πολλά σημεία της, διοχετευόμενη μέσω των κλιμακοστασίων του Ηρώδειου παρέκαμπε απλώς ένα μέρος του καταργηθέντος οδικού συστήματος, το οποίο επίσης περιείχε πολλές βαθμίδες.

Με την οικοδόμηση του Ηρωδείου (εικ. 4.9) κατελήφθη έκταση πλάτους 90 μ., κατά την έννοια Α-Δ και 80 μ. κατά την έννοια Β-Ν. Η έκταση αυτή (όπως και εκείνη όπου είχε κτισθεί η στοά του Ευμένους, ή η άλλη όπου είχε επεκταθεί το θέατρο), ήταν μέρος μιας περιοχής οικιών, κατάλοιπα ή ίχνη των οποίων σώζονται ακόμη στα νότια και τα βορειοδυτικά του Ηρωδείου. Κατά ασφαλείς εξ άλλου ενδείξεις στην ίδια θέση με τον άξονα του νέου κτηρίου υπήρχε παλαιότερα μια ακόμη ανιούσα οδός (εικ. 4.9 με γαλάζιο χρώμα) (βλ. επόμενο). Κατά τον σχεδιασμό και την οικοδόμηση του Ηρωδείου κατεβλήθη προσπάθεια για την επίτευξη του μεγαλύτερου δυνατού πλάτους στον διαθέσιμο χώρο. Προς το μέρος της στοάς (του Ευμένους) απαιτήθηκε όχι μόνον η κατάληψη της εκεί ανιούσας οδού, αλλά ακόμη κάποια σοβαρή οικοδομική επέμβαση: η δυτική κλίμακα της στοάς καταργήθηκε και ο δυτικός τοίχος της μετατοπίστηκε κατά 60 εκ. προς Α. Τούτο, όμως, δεν αποσκοπούσε ακριβώς στην αύξηση αυτού καθ' εαυτού του Ηρωδείου, αλλά σαφώς στη λειτουργική συγχώνευση του κλιμακοστασίου της στοάς, της προϋπαρχούσας οδού και μιας αναγκαίας κλίμακος του Ηρωδείου σε μία αρχιτεκτονική ενότητα συλληφθείσα ως μέρος του νέου κτηρίου και ικανή να υπηρετεί κάθε μια από τις τρεις αυτές λειτουργίες, διατηρουμένης της αρχικής ανεξαρτησίας των δύο πρώτων, αλλά και επιτυγχανομένης της δυνατότητος πλήρους λειτουργικής συνδέσεως του νέου κτηρίου με τη στοά: το ανατολικό κλιμακοστάσιο (εικ. 4.9 με πορτοκαλί χρώμα) υπηρετούσε όχι μόνον την προσπέλαση του διαζώματος του ωδείου, αλλά και εκείνην προς τον όροφο της στοάς, αναπληρώνοντας τελείως το καταργηθέν δυτικό κλιμακοστάσιό της, ενώ το τοξωτό άνοιγμα στο ανατολικό άκρον του ιστάμενου τοίχου του κοίλου, το ευρισκόμενο σε ύψος 8 μ. από το δάπεδο της εισόδου επέτρεπε απλώς τη διά του κλιμακοστασίου συνέχιση της πορείας της παλαιάς οδού προς τον Περίπατο και την Ακρόπολη²².

6. Ρύμη ανιούσα προς τον Πύργο της Αθηνάς Νίκης

Η ρύμη αυτή είναι γνωστή μόνον από τις βαθμιδωτές λαξεύσεις έξω από τη δυτική πλευρά του Πύργου της Αθηνάς Νίκης, ορίζεται όμως σαφώς και από τη δυτική πλευρά του ορθογωνίου, καλώς ισοπεδωμένου, τεμένους του Ιερού της Αφροδίτης, ενώ χαμηλότερα τα ίχνη της είναι διάσπαρτα και ασαφή²³. Ακόμη νοτιότερα το αρχαιότερο έδαφος έχει τελείως εξαλειφθεί ή καλυφθεί από το Ηρώδειο και επομένως η αναζήτηση άλλων ενδείξεων περιορίζεται στη νοτίως του Ηρωδείου περιοχή. Τέτοιες ενδείξεις παρέχονται από τη θέση και την είσοδο του ιερού της Νύμφης και από την κατεύθυνση των τοίχων της βορείως αυτού οικίας (εικ. 4.8 και 9 στο μέσον, με γαλάζιο χρώμα).

Λόγω της παρουσίας σπουδαίων ιερών (Νύμφης, Αφροδίτης) και της απόληξής της στην κυρία είσοδο της Ακροπόλεως, η ανιούσα προς τον Πύργο της Αθηνάς Νίκης ρύμη πρέπει να υπήρξε εξόχως σημαντική.

7. Στη δυτική πλευρά του Ηρωδείου

Στη δυτική πλευρά του Ηρωδείου, πλην των σαφών λαξευτών ιχνών κατοικιών στα ΒΔ, δεν υπάρχουν προς το παρόν επαρκή αρχαιολογικά στοιχεία για τη θέση της επόμενης

(προς τα δυτικά) ρύμης. Το μεγάλο πλάτος, όμως, της καταληφθείσης από αυτό ζώνης οικιών (~90 μ.) απαιτεί οπωσδήποτε μια ακόμη ρύμη κατά τη δυτική πλευρά του (εικ. 4.8 και 9 αριστερά, με γαλάζιο χρώμα), ενώ η παρουσία τοξωτού ανοίγματος στο ύψος του ορόφου, αλλά έξω από τη ΝΔ γωνία του κοίλου, καθιστά την περίπτωση περίπου βεβαία και παρόμοια προς εκείνη της μεταξύ Ηρωδείου και στοάς ρύμης (εικ. 4.9, αριστερά, με πορτοκαλί χρώμα).

8. Δυτικότερα του Ηρωδείου

Δυτικότερα του Ηρωδείου (εικ. 4.1), έως τον Άρειο Πάγο και τις παλαιές ανασκαφές παρά την οδό Αποστόλου Παύλου, το έδαφος παραμένει αρχαιολογικώς ανεξερεύνητο. Η έκταση αυτή, όχι μικρότερη από την αρχαία Αγορά (τουλάχιστον 40 στρέμματα) θα πρέπει να χωρούσε διακόσιες τουλάχιστον κατοικίες και να διασχίζεται από πέντε τουλάχιστον ρύμες σε κάθε κατεύθυνση. Προς το παρόν, λόγω της απουσίας άμεσων ανασκαφικών στοιχείων, μόνες ενδείξεις για τις θέσεις οδών και ρυμών παρέχονται από τα αρχαία υπόγεια υδραγωγεία κατά μήκος της οδού Διονυσίου Αρεοπαγίτου και από κάποιες διακλαδώσεις των.

9. Η βόρεια πλατεία οδός (ή η δια των αγορών οδός)

Η οδός αυτή (~460 μ.) δύναται να αναπαρασταθεί ως αποτελούμενη από τρία διαδοχικά τμήματα ως εξής (εικ. 4.1): «τμήμα γ», ~120 μ., από το δυτικό πρόπυλο της ρωμαϊκής αγοράς (πύλη της Αθηνάς Αρχηγέτιδος) έως το νότιο άκρον της προσόψεως της στοάς του Αττάλου, «τμήμα β», ~120 μ., από το ανατολικό έως το δυτικό πρόπυλο της ρωμαϊκής αγοράς, «τμήμα α», ~220 μ., κατά την ανατολική προέκταση του προηγούμενου τμήματος. Το τμήμα γ απαρτίζεται από τρία μικρότερα τμήματα γ1, γ2 και γ3 (από Α προς Δ). Το γ3, βραχύτερο όλων (~20 μ.) πρόσκειται στη νότια στενή πλευρά της στοάς του Αττάλου και ανηφορίζει προς Α. Το γ1, κάπως μακρότερον (~25 μ.) ανηφορίζει προς το δυτικό πρόπυλον της ρωμαϊκής αγοράς. Το γ2, μακρότερον των άλλων (~75 μ.) και πλατύτερο (~10 μ.) είναι περίπου οριζόντιο με στοές εκατέρωθεν. Το πέρασμα από το γ2 προς το γ1 τονίζεται αρχιτεκτονικώς με κλίμακα πλαισιούμενη από μεγάλα βάθρα (δεν είναι γνωστό αν έφεραν κίονες ή γλυπτά). Το πέρασμα από το γ2 προς το γ1 τονίζεται αρχιτεκτονικώς με μαρμάρινη τοξωτή πύλη (πλάτους ~4,3 μ.), η οποία ταυτοχρόνως είναι η ανατολική είσοδος της αρχαίας αγοράς.

Το τμήμα β δεν έχει πλέον τη μορφή οδού, η παλαιότερη ύπαρξή του συμπεραίνεται²⁴: κατά την οικοδόμηση της ρωμαϊκής αγοράς τα δύο πρόπυλα, ανατολικό και δυτικό, δεν τοποθετήθηκαν επί του άξονος, αλλά νοτίως αυτού και σε διαφορετική κάθε ένα απόσταση από τον άξονα. Μόνος εύλογος παράγων αυτής της ιδιαιτερότητος δύναται να είναι μια προϋφιστάμενη κεντρική οδός μη συμπίπτουσα με τον άξονα της νέας αρχιτεκτονικής συνθέσεως. Στα γνωστά αυτά αξίζει ακόμη να προστεθούν και τα εξής (εικ. 4.13): 1) η οριζόμενη από τα δύο πρόπυλα γραμμή «δπ» έχει ακριβώς την αυτή με το τμή-

4.10. Τρίτοξη πύλη στα νότια του Ωρολογίου του Κυρήστου. Δεν αποτελούσε μέρος κτηρίου, αλλά μόνον ένα μνημειακό στοιχείο αρχιτεκτονικού τονισμού του άξονος της βόρειας πολυτελούς οδού στο σημείο συνάντησής του με άλλον οδικό άξονα κατευθυνόμενο καθέτως.

4.11. Προγενέστερο μαρμάρινο πρόπυλο βορείως του Ωρολογίου του Κυρήστου, ορατά μέρη (το μνημείο δεν έχει εισέτι ερευνηθεί ανασκαφικώς, βλ. αναπαράσταση παραπλεύρως εικ. 4.12). Στο λίθο του στυλοβάτη διακρίνεται έντονη απότριψη από βήματα αριστερά του ίχνους του κίονος.

4.10

μα α (βλ. κατωτέρω) κατεύθυνση²⁵. 2) Το αντίστοιχο προς το ανατολικό πρόπυλο διευρυμένο μεταξόνιο του περιστυλίου έχει τον άξονά του πλησιέστερο προς την αναφερθείσα γραμμή «δπ» και όχι επί του άξονος του προπύλου. 3) Το ανατολικό πρόπυλο είναι ανισόπλευρο με λοξό άξονα²⁶. Η πρόσοψή του δεν είναι παράλληλη προς το περιστύλιο, αλλά εστραμμένη προς την έναντι αυτού, πολύ υψηλότερα κειμένη τρίτοξη πύλη (εικ. 4.10), η οποία είναι μεταγενέστερη του προπύλου (βλ. κατωτέρω). 4) Παρόμοια ασυμμετρία υφίσταται και το δυτικό πρόπυλο (εικ. 4.14).

Το τμήμα α χαρακτηρίζεται κυρίως από την αναφερθείσα τρίτοξη πύλη, η οποία, οικοδομικώς ακατάλληλη να φέρει θυρόφυλλα, δεν αποτελεί μέρος στεγασμένου κτηρίου, αλλά ούτε και κλειστής αυλής. Ο όπισθεν αυτής χώρος δεν είναι παρά μόνον η συνέχεια του εμπροσθεν χώρου, δηλαδή της οδού, της οποίας η ίδια η πύλη αποτελεί έναν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό τονισμό²⁷.

Πέραν της πύλης, η ίδια η οδός δεν έχει εξερευνηθεί αρχαιολογικώς, είναι όμως σαφές ότι κατά μήκος της βόρειας πλευράς της έστεκε μια μακρότατη στοά. Τα θεμέλια ανατολικώς του Ωρολογίου ανήκουν στο δυτικό πέρας αυτής της στοάς. Βάσει αυτών και του άξονος της πύλης διαπιστώνεται ότι το πέραν της πύλης, δηλαδή το ανατολικό τμήμα της οδού είχε πλάτος -16 μ. Διαπιστώνεται, επίσης, ότι αποτελούσε ευθύγραμμη συνέχεια του εντός της ρωμαϊκής αγοράς νοητού τμήματος. Το μήκος του τμήματος α (-220 μ.), εκτιμάται βάσει του υπολογιζόμενου ελαχίστου μήκους της στοάς (-193 μ.), υπό τον όρο ότι αυτή είναι η στοά από την οποία προέρχονται οι κίονες της υστερωμαϊκής εποχής επισκευής του Παρθενώνος και του Ασκληπιείου.

Η εν λόγω στοά έχει ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, πειστικότερη πάντως είναι η θεώρησή της από τον St. Miller, ως μέρους γυμνασίου, το οποίο κατά τον ίδιο μελετητή πρέπει να είναι εκείνο του Πτολεμαίου (St. Miller βλ. ανωτέρω σημ. 3).

4.11

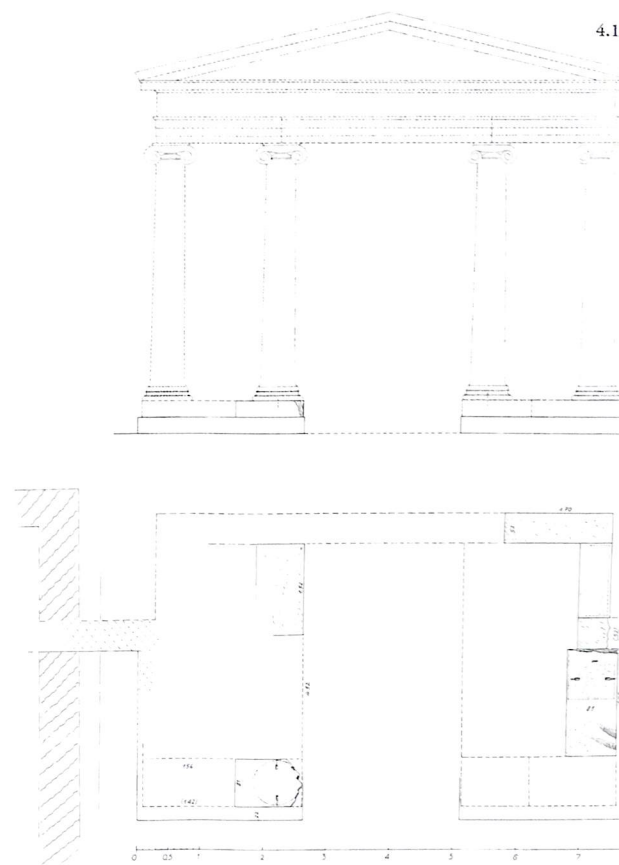
Υπέρ αυτού συνηγορεί η εξής διαπίστωση του γράφοντος: το μεταξύ ρωμαϊκού αποχωρητηρίου («Βεσπασιαναί») και Ωρολογίου του Κυρρήστου αρχιτεκτονικό κατάλοιπο, δεν είναι βάση μαρμάρινης εξέδρας, όπως έχει υποθεθεί παλαιότερα, αλλά ενός πολύ μεγαλύτερου κτίσματος. Ήταν ένα πολυτελές μαρμάρινο τετράστυλο πρόπυλο, ιωνικού ρυθμού εστραμμένο προς δυσμάς (εικ. 4.11, 12), ο άξονας του οποίου έπιπτε περίπου στο μέσον της αποστάσεώς της από το θεωρούμενο ως Πάνθεον του Αδριανού. Η υψομετρική σχέση του προπύλου προς τα θεμέλια του Ωρολογίου (σε μικρή προς Ν απόσταση), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το Ωρολόγιον έπεται του προπύλου, το οποίο ίσως είχε καταστραφεί ή κατεδαφισθεί πριν από την οικοδόμηση του Ωρολογίου.

10. Η ρωμαϊκή αγορά ως παράδειγμα προσαρμογής της αρχιτεκτονικής στο οδικό σύστημα

Η μελέτη της οικοδομικής ιστορίας της ρωμαϊκής αγοράς δεν έχει ακόμη εξαντληθεί²⁸. Η παρατηρούμενη πάντως ετερογένεια των μερών της, συνδυαζόμενη με μαρτυρίες (επιγραφές στο δυτικό πρόπυλο) και εύλογες υποθέσεις για τις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες εκείνης της εποχής, οδηγεί στη διάκριση των εξής φάσεων: έναρξη και διακοπή εργασιών επί Καίσαρος μετά το 47 π.Χ., συνέχιση επί Αυγούστου μετά το 14 π.Χ., περάτωση επί Αυγούστου ή επί Αδριανού, επισκευές επί Αδριανού και αργότερα. Στην πραγματικότητα, βεβαιότητας δύναται να υπάρχει μόνον για το αμέσως χρονολογημένο δυτικό πρόπυλο. Από την άλλη πλευρά, οι οικοδομικές λεπτομέρειες του κτηρίου και το αναχρησιμοποιημένο σε αυτό ετερογενές υλικό²⁹ είναι ζητήματα που δεν έχουν μελετηθεί. Στη συνέχεια εκτίθενται μερικές παρατηρήσεις για το σχεδιασμό του κτηρίου (εικ. 4.13).

1) Το περιστύλιο δεν είχε διαφορετικού μήκους πλευρές (όπως δείχνουν οι δημοσιευμένες αναπαραστάσεις), αλλά ήταν (κατά μέση προσέγγιση ενός περίπου μέτρου, ή μερικών εκατοστών ανά μεταξόνιο), ισόπλευρο τετράπλευρο. Είχε 120 κίονες, δηλαδή τριάντα μεταξόνια σε κάθε πλευρά. Το θεμέλιο βορείως της εκκλησίας των Ταξιαρχών³⁰ δεν είναι του βορείου τοίχου. Το αληθινό θεμέλιο αυτού του τοίχου πρέπει να αναζητηθεί βορειότερα, σε απόσταση 12 περίπου μ. από τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, ή μόνον 4-6 μ. από τις νότιες εξέδρες της (εκ των οποίων μόνο μία έχει αποκαλυφθεί). Βάσει των υπολογιζόμενων γενικών διαστάσεων του κτηρίου, η αξονική απόσταση των προπύλων του, δυτικού και ανατολικού, από τον άξονα του περιστυλίου, μετρημένη στο μέσον της προσόψεως αυτών των προπύλων είναι 13 μ. και 28 μ. αντιστοίχως. Κατ' άλλην διατύπωση η απόκλιση της γραμμής των δύο προπύλων από τη διεύθυνση του άξονος του κτηρίου είναι 13% (το μεταξύ των δύο προσόψεων των προπύλων διάστημα είναι σχεδόν 120 μ.).

2) Ο αρχαίος πολεοδομικός ιστός παρουσιάζει στην περιοχή του κτηρίου στροφή ~15%: Το κτήριο προσαρμοζόμενο σε αυτήν τη στροφή είναι ελαφρώς παράγωνο και τραπεζο-

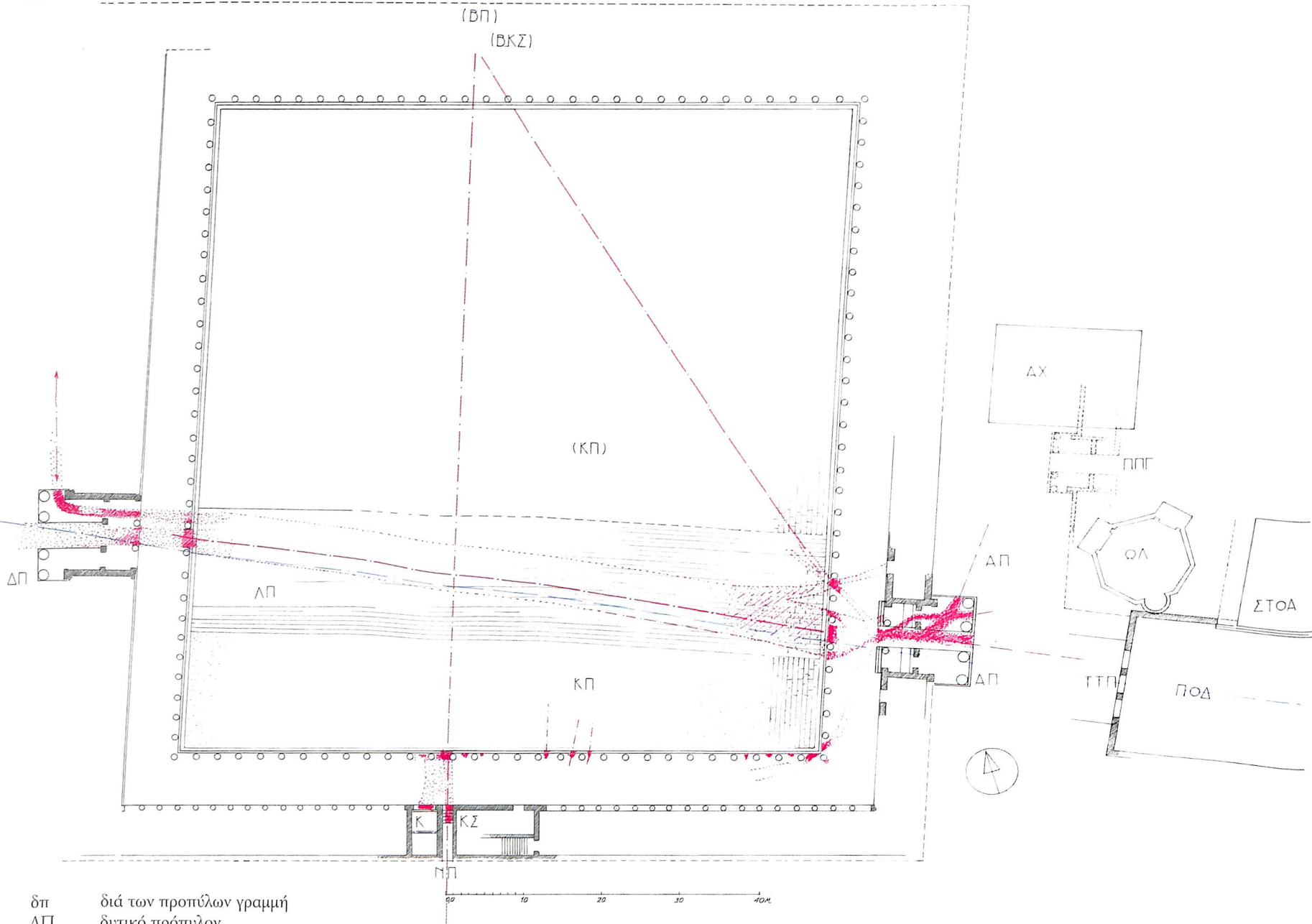
4.12. Προγενέστερο μαρμάρινο πρόπυλο βορείως του Ωρολογίου του Κυρρήστου, κάτοψη ορατών μερών και γραφική αποκατάσταση.

Σώζονται κατά χώραν μόνον θεμέλια και μερικά τμήματα της μαρμάρινης κρηπίδος και διακρίνονται κάπως ενδείξεις ενός τοίχου (περιβόλου) εκτεινόμενου εκατέρωθεν του προπύλου. Στο μέσον απέμενε διάβαση κατάλληλη και για τροχοφόρα, χάριν της οποίας η πρόσθια πλευρά της κρηπίδος είναι ασυνεχής (κατά το πρότυπο των Προπυλαίων και πλείστων άλλων προπύλων).

Ο ιωνικός ρυθμός συμπεραίνεται βάσει της μεγάλης διαφοράς πλάτους μεταξύ σωζόμενων ιχνών ενός πλευρικού τοίχου, μιας παραστάδος και ενός κίονος.

Στα αριστερά του προπύλου με κυματοειδή διαγράμμιση δηλώνεται η νότια πλευρά των αποχωρητηρίων της ρωμαϊκής εποχής.

- δπ διά των προτύλων γραμμή
 ΔΠ δυτικό πρότυλον
 ΛΠ λευκή πλακόστρωση
 ΚΠ κυανή πλακόστρωση
 Κ κρήνη
 ΚΣ κλιμακοστάσιο προς άνω όροφο στοάς
 ΝΠ νότια πύλη
 (BΠ) υποθετική βόρεια πύλη
 ΑΠ ανατολικό πρότυλο
 ΑΧ αποχωρητήριο
 ΩΛ Ωρολόγιον
 ΤΤΠ τρίτοξη πύλη
 ΠΟΔ πλατεία οδός
 ΠΠΓ πρότυλον Γυμνασίου (;)

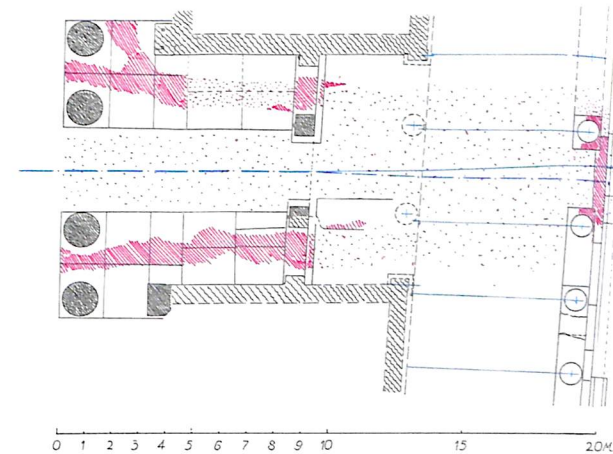
ειδές με εστραμμένα τα πρόπυλα, ως εξής: οι γωνίες του περιστυλίου αποκλίνουν της ορθής έως και κατά 6% (η οξεία ΒΑ και η αμβλεία ΝΑ γωνία). Οι πλευρές του περιστυλίου, δυτική και ανατολική, συγκλίνουν κατά ~2,5%, προς νότον. Η πρόσοψη του δυτικού προπύλου (εικ. 4.14) συγκλίνει με τη δυτική πλευρά του περιστυλίου κατά ~5,5%, προς νότον. Η πρόσοψη του ανατολικού προπύλου συγκλίνει με την ανατολική πλευρά του περιστυλίου, αλλά και την τρίτοξη πύλη, αντιστοίχως κατά ~2,5% και ~5%, προς νότον. ($5,5\% + 2,5\% + 2,5\% + 5\% = 15\%$)

3) Η πλακόστρωση της αυλής δεν είναι ενιαία. Μια ζώνη κατά μήκος της πορείας από το ένα πρόπυλο προς το άλλο είναι εκ λευκού μαρμάρου με πλάκες σε σειρές κατά την έννοια αυτής της πορείας. Νοτιότερα και έως τη νότια πλευρά της αυλής η πλακόστρωση είναι εκ κυανίζοντος μαρμάρου με πλάκες σε σειρές καθέτως προς εκείνες της λευκής ζώνης. Κατά πάσαν πιθανότητα το αυτό συμβαίνει και βορείως της λευκής ζώνης, στην περιοχή όπου ακόμη δεν έχουν προχωρήσει οι ανασκαφές. Προς το παρόν λοιπόν ως αναφερθεί μόνον ότι η λευκή ζώνη δεν είναι παράλληλη προς τον άξονα της αυλής, αλλά αποκλείνει κατά ~6% προσεγγίζοντας τη μεταξύ των προπύλων πορεία (η οποία όπως αναφέρεται πιο πάνω παρουσιάζει λόξευση ~13%).

4) Η προσαρμογή του ανατολικού προπύλου στη λοξότητα της δι' αυτού πορείας επιτυγχάνεται κυρίως με διαδοχικές παράλληλες μετατοπίσεις των μερών του και ολιγότερον με αποκλίσεις από την ορθή γωνία ως εξής:

- το έναντι της κεντρικής θύρας του προπύλου διευρυμένο μεταξόνιο του περιστυλίου παρουσιάζει μετατόπιση ~20 εκ. προς Β του άξονος της θύρας.
- το δυτικό μέρος του προπύλου παρουσιάζει μετατόπιση ~12 εκ. προς Β του άξονος της κεντρικής θύρας.
- το ανατολικό μέρος του προπύλου παρουσιάζει στροφή ~2,5% νοτίως του άξονος της κεντρικής θύρας.
- οι κίονες του προπύλου παρουσιάζουν μετατόπιση ~5 εκ. νοτίως της θεωρητικής των θέσεως.

5) Η προσαρμογή του δυτικού προπύλου (εικ. 4.14) στην προ αυτού αποκλίνουσα κατεύθυνση του πολεοδομικού ιστού, επιτυγχάνεται όπως ήδη ανεφέρθη μόνον με αντίστοιχη στροφή της τετράστυλης προσόψεώς του. Η στροφή αυτή είναι πολύ ισχυρή (~5%) και ως εκ τούτου ο μεταξύ προσόψεως και θυραίου τοίχου ευρύς χώρος είναι εμφανώς τραπεζοειδής με άξονα εμφανώς αποκλίνοντα από εκείνον του ανατολικώς των θυρών χώρου. Αναφορικά προς την εστραμμένη πρόσοψη του δυτικού προπύλου αξίζει να αναφερθεί ότι έχει τον αυτό προσανατολισμό με την πρόσοψη του προπύλου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και στέκει επί της αυτής με εκείνην ευθείας. Η συμφωνία αυτή, λαμβανομένης υπ' όψιν της μεγάλης διαφοράς ηλικίας των δύο κτηρίων, αποτελεί ένδειξη μιας σημαντικής γραμμής του πολεοδομικού ιστού εκτεινόμενης έμπροσθεν των δύο μεγάλων κτηρίων.

4.13. Διαγραμματική κάτοψη της Αγοράς Καίσαρος και Αυγούστου με έμφαση στα εξής:

- 1) Ολική μορφή με πρακτικώς ίσες τις πλευρές (η απόσταση Β και Ν πλευράς του περιστυλίου ~12 μ. μεγαλύτερη εκείνης που είχε παλαιότερα υποθεθεί).
- 2) Διάκριση των (ελαφρώς λοξών) αξόνων των δύο μεγάλων προπύλων και της συνδετήριας αυτών (λίαν λοξής) γραμμής.
- 3) Διάκριση των κύριων γραμμών της πλακοστρώσεως της περιστυλής έκτασης. Αυτές δεν παραλληλίζονται προς το κτήριο, αλλά είναι λοξές. Η λοξότητά τους είναι παρόμοια εκείνης της συνδετήριας γραμμής (δπ) των δύο προπύλων, υπολοιπόμενη πάντως αυτής για λόγους μετριασμού της οπτικής ενόχλησης (των πλέον παρατηρητικών επισκεπτών).
- 4) Διάκριση της φθοράς από τα βήματα των εργαζομένων και επισκεπτών (με ερυθρό χρώμα) ως μέσον αναγνώρισης του είδους και της κατεύθυνσης της κυκλοφορίας από και προς την αγορά ως και εντός αυτής. Τέτοια ίχνη αποτελούν προς το παρόν ένδειξη ύπαρξης μιας εισόδου στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς.
- 5) Δήλωση της θέσεως ενός άγνωστου προπύλου βορείως του Ωρολογίου, αλλά προγενέστερου εκείνου, ως και του δυτικού τοίχου του οικείου περιβόλου (ο οποίος κατά πάσαν πιθανότητα εκτεινόταν εφ' όλου του μήκους της στοάς, ως αύλειος χώρος αυτής).

4.14. Διαγραμματική κάτοψη του δυτικού προπύλου της Αγοράς Καίσαρος και Αυγούστου («πύλη Αρχηγέτιδος Αθηνάς»), με έμφαση στα εξής:

- 1) Διάκριση των (ελαφρώς λοξών) αξόνων.
- 2) Διάκριση της φθοράς από τα βήματα των εργαζομένων και επισκεπτών (με ερυθρό χρώμα) ως μέσον αναγνώρισης του είδους και της κατεύθυνσης της κυκλοφορίας από και προς την αγορά.

6) Το είδος και η ένταση της κυκλοφορίας στο δημόσιο χώρο της αγοράς είναι ζητήματα για τα οποία πολλές απαντήσεις δίδονται από τα ίδια τα πρόπυλα. Αμφότερα έχουν ευρεία κεντρική θύρα με δύο μικρότερες εκατέρωθεν, ευρύτατο χώρο προ των πυλών και τετράστυλη πρόσοψη με ισχυρώς διευρυμένο το μεσαίο μεταξόνιο εν αντιστοιχία προς τη μεσαία θύρα. Όπισθεν των θυρών έχουν αίθουσα μικρότερου βάθους και ύψους, με πρόσοψη δίστυλη εν παραστάσιν προς το μέρος του περιστυλίου. Οι θύρες σχεδιάσθηκαν για να δεχθούν θυρόφυλλα στρεφόμενα προς το εσωτερικό, τα οποία όμως ορισμένως δεν τοποθετήθηκαν, ή δεν χρησιμοποιήθηκαν. Οι σωζόμενοι λαξευτοί στροφείς ανήκουν σε μεταγενέστερες φάσεις. Το δυτικό πρόπυλο διαθέτει ευρύ κεντρικό διάδρομο, ο οποίος, όπως στα Προπύλαια της Ακροπόλεως, διακόπτει τη βαθμιδωτή κρηπίδα και είναι κατάλληλος για τροχοφόρα οχήματα και για μεγάλα ζώα. Το ανατολικό πρόπυλο διαθέτει συνεχή κρηπίδα με βαθμίδες σε όλο το πλάτος του, πλείστες όμως λεπτομέρειες αποδεικνύουν ότι αρχικώς και αυτό το πρόπυλο διέθετε κεντρικό διάδρομο³¹ όπως και το δυτικό και ότι το μεσαίο τμήμα δαπέδου και βαθμίδων είναι μεταγενέστερο. Πάντως η πρώτη βαθμίδα της ανατολικής πλευράς ήταν εξ αρχής συνεχής και επομένως η πρόταξη μικρής αναβάθρας (κεκλιμένο επίπεδο) θα επέτρεπε την καλή λειτουργία του κεντρικού διαδρόμου. Στην κιονοστοιχία του περιστυλίου, το μεταξόνιο που αντιστοιχεί στον κεντρικό διάδρομο εκάστου προπύλου παρουσιάζει διεύρυνση κατά $\sim 1/4$ (3,50 μ. έναντι 2,80 μ.). Σε εκείνο της δυτικής πλευράς ο στυλοβάτης διακόπτεται (εικ. 4.15). Και σε αυτήν την περίπτωση η πρόταξη μικρής αναβάθρας θα εξυπηρετούσε τη λειτουργία του διαδρόμου. Πάντως, η τροχαία κυκλοφορία από το ένα πρόπυλο στο άλλο εάν ήταν αναγκαία θα ήταν δυνατόν να γίνεται μέσα από τον ευρύχωρο στεγασμένο χώρο του περιστυλίου χωρίς διεύλωση μέσα από την αυλή. Με τα προηγούμενα έγινε σαφές ότι ο σχεδιασμός του κτηρίου ήταν κατάλληλος για την κυκλοφορία τροχοφόρων, ωστόσο η απουσία προφανών ιχνών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον τέτοια κυκλοφορία δεν υπήρξε στους χώρους που εξετάσαμε ή ότι ίσως ήταν αραιή και δεν άφησε αναγνωρίσιμα ίχνη. Από την άλλη πλευρά, η φθορά δαπέδων και βαθμίδων (δηλώνεται με ερυθρό χρώμα στις εικ. 4.13-18) κυρίως μαρτυρεί λίαν εντατική χρήση (βλ. επόμενο).

7) Η φθορά βαθμίδων και λοιπών μαρμάρινων επιφανείων μαρτυρεί όχι απλώς το μέγεθος της κυκλοφορίας, αλλά και τη μορφή της πορείας μέσα από το κτήριο. Δύο κύριες περιπτώσεις είναι προς εξέταση.

Περίπτωση 1. Άτομα εργαζόμενα στην αγορά (έμποροι, μεταφορείς κ.λπ.), ή επισκεπτόμενα την αγορά (πελάτες), εισερχόμενα συνήθως από το πλησιέστερο σε αυτούς πρόπυλο, και εξερχόμενα συνήθως από το ίδιο για να επιστρέψουν στις κατοικίες ή τις άλλες ασχολίες των.

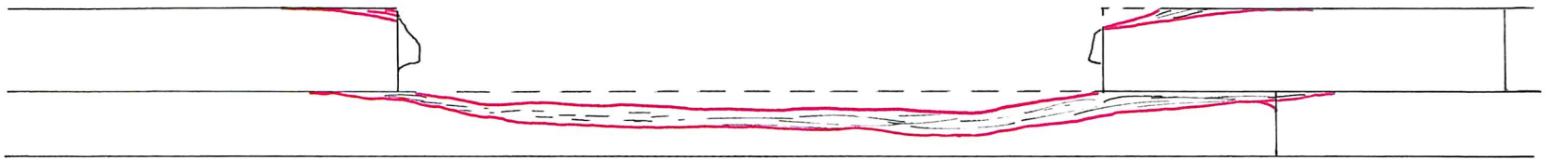
Περίπτωση 2. Άτομα απλώς διερχόμενα από την αγορά, εισερχόμενα από το ένα πρόπυλο και εξερχόμενα από το άλλο πότε κατά τη μία και πότε κατά την άλλη κατεύθυνση. Σε ποιο βαθμό, λοιπόν, συμμετέχουν οι δύο περιπτώσεις στη χρήση του χώρου; Εάν στο ένα πρόπυλο ήταν η φθορά ουσιωδώς μεγαλύτερη από ό,τι στο άλλο, η υπεροχή της περιπτώσεως 1 θα ήταν προφανής. Από την άλλη πλευρά, όμοια φθορά στα πρόπυλα δεν

4.15

4.15. Αγορά Καίσαρος και Αυγούστου, δυτική προσπέλαση του περιστυλίου με διακοπή της συνέχειας του στυλοβάτου των κίωνων. Φθορά λόγω κυκλοφορίας.

4.16. Αγορά Καίσαρος και Αυγούστου, σχεδιαστική παράσταση της φθοράς του στυλοβάτου και της κρηπίδος του περιστυλίου στον άξονα κύριας προσπέλασης από τα δυτικά. Σε πολλά σημεία η φθορά υπερβαίνει τα 10 εκ.!, χωρίς ωστόσο να δύναται να αποδοθεί σε μεταγενέστερη χρήση (επειδή μετά από τον 3ο ή 4ο αι., το έδαφος εντός της αγοράς ανυψώθηκε (προσχώσεις κ.λπ.) και εντός ολίγων αιώνων σκέπασε το κάτω μέρος τοίχων και κίωνων, όπως άλλωστε αποκαλύπτει και η απλή παρατήρηση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής ή των μεσαιωνικών τάφων στα νότια).

4.16

αποδεικνύει την 2η περίπτωση, επειδή θεωρητικώς θα ηδύνατο ή να συνδέεται μόνον με κυκλοφορία της 2ης περιπτώσεως, συμπτωματικώς, όμως, ισομοιρασμένη στις δύο εισόδους της αγοράς. Για την αναγνώριση, λοιπόν, της επικρατέστερης περιπτώσεως απαιτείται ένα ακόμη κριτήριο και αυτό ευτυχώς ευρίσκεται στην κρηπίδα του περιστυλίου. Εδώ όλη σχεδόν η φθορά συγκεντρώνεται στο διευρυμένο μετακίονιο της ανατολικής και της δυτικής πλευράς, ενώ στα άλλα μετακίονια, ακόμη και τα αμέσως προσκείμενα προς τα διευρυμένα, η φθορά είναι αμελητέα. Η απουσία φθοράς στα αναφερθέντα μετακίονια τα προσκείμενα προς τα διευρυμένα δείχνει ότι η διαγώνια πορεία στην αυλή, από τις εισόδους προς διάφορα σημεία των άλλων πλευρών, αν και συντομότερη δεν ήταν πολύ συχνή. Επομένως: α) η μεγάλη φθορά στα διευρυμένα μετακίονια ανήκει σε απλή κυκλοφορία διελεύσεως, περιοριζόμενη κατά μήκος της γραμμής της συνδέουσας τα δύο πρόπυλα (περίπτωση 2) και β) η κυκλοφορία της περιπτώσεως 1 ακολουθούσε τον στεγασμένο χώρο στις τέσσερις πλευρές του περιστυλίου.

Η σύγκριση ανατολικού και δυτικού προπύλου αποκαλύπτει ακόμη τα εξής: 1) στο ανατολικό πρόπυλο ιδιαιτέρως ανεπτυγμένη ήταν και η κυκλοφορία μέσω του βόρειου πλευρικού μετακιονίου του, το οποίο άλλωστε είναι εκ κατασκευής πολύ πλατύτερο του νοτίου, συνεπεία της νοτίας αποκλίσεως του άξονος του προπύλου. 2) Στο δυτικό πρόπυλο η κυκλοφορία διά του βόρειου πλευρικού προπύλου δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο στο αντίστοιχο του

ανατολικού προπύλου. Τούτο είναι σε συμφωνία προς μια ουσιώδη διαφορά του σχεδιασμού των δύο προπύλων. Στο δυτικό πρόπυλο, αν και η νότια απόκλιση του άξονός του είναι ισχυρότερη εκείνης του ανατολικού προπύλου, αμφότερα τα πλευρικά μετακίονια ήσαν ίσα. Η διαπίστωση αυτή βασίζεται σε οικοδομικές λεπτομέρειες (εντορμίες γόμφων και αύλακες μολυβδοχοήσεως, οι οποίες μαρτυρούν τη θέση της μη σωζόμενης βόρειας παραστάδος. Μια αύξηση του βορείου μετακιονίου (όπως στο ανατολικό πρόπυλο) δεν θα ήταν αρχιτεκτονικώς εύκολη (λόγω των αυστηρών κανόνων του δωρικού ρυθμού), αλλά, όπως δείχνει η παρούσα μικρή φθορά χρήσεως, δεν θα ήταν ούτε αναγκαία.

Στο ανατολικό μέρος, ακόμη και πλησίον του διευρυμένου μετακιονίου, όπου και η πολύ μεγάλη φθορά, η λευκή ζώνη της πλακοστρώσεως της αυλής παρουσιάζει συγκριτικώς ελαχίστη φθορά. Αλλά, όπως πιστεύουν εκείνοι που χρονολογούν το περιστύλιο στην εποχή του Αυγούστου, η πλακόστρωση είναι μεταγενέστερη επειδή σε δύο από τα μάρμαρά της βρέθηκαν επιγραφές του 2ου αι. μ.Χ. Ο ίδιος συλλογισμός ενισχύεται τώρα κατ' αντίστροφη φορά από τη διαφορετική φθορά στην πλακόστρωση και το μετακίονιο: το περιστύλιον είναι πολύ παλαιότερο της πλακοστρώσεως.

Στο ανατολικό πρόπυλο η φθορά του παλαιότερου κατώφλιου είναι πολύ μεγαλύτερη της φθοράς του νεότερου. Η παρατήρηση αυτή συνδυαζόμενη με άλλες παρατηρήσεις αφορώσες στην κατασκευή της αναβάθρας και της κλίμακος προς την τρίτοξη πύλη, ακόμη ανατολικότερα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αντικατάσταση του κεντρικού διαδρόμου του προπύλου με βαθμίδες και ενιαίο δάπεδο έγινε μετά την κατασκευή της τρίτοξης πύλης και της έμπροσθεν αυτής μεγάλης κλίμακος. Με τις κατασκευές αυτές, είναι προφανές ότι ο κεντρικός διάδρομος του προπύλου δεν ήταν πλέον κατάλληλος για τροχοφόρα οχήματα.

Δυστυχώς, από τα μαρμάρια κατώφλια της τρίτοξης πύλης δεν σώζονται τα τμήματα όπου θα ήταν δυνατή η παρατήρηση της φθοράς χρήσεως και επομένως μόνον πεδίων για τέτοιες παρατηρήσεις αποτελούν οι βαθμίδες της μεγάλης κλίμακος, όπου η φθορά χρήσεως είναι μέτρια, αλλά και τα υποκείμενα τμήματα της προγενέστερης αναβάθρας, όπου όμως το μεγαλύτερο μέρος της φθοράς οφείλεται σε χρήση προγενέστερη της κατασκευής της τρίτοξης πύλης.

Η αναζήτηση ενδείξεων για το μέγεθος της κυκλοφορίας κατά μήκος της βόρειας πλατείας οδού περατούται στο κατώφλιον της τοξωτής πύλης, της προσκολλημένης στη ΝΑ γωνία της στοάς του Αττάλου³². Η φθορά αυτού του κατώφλιου με μέγιστο βάθος άνω των 20 εκ.³³ είναι μεγαλύτερη κάθε άλλης. Τούτο, όμως, έχει την εξήγησή του στη μεγάλη έξαρση αυτού του μαρμάρου έναντι του εκατέρωθεν εδάφους, η οποία το ανάγκασε να εκτίθεται επί αιώνες στη φθορά παρά τη συνεχή ανύψωση του εδάφους. Τα κατώφλια της Ρωμαϊκής Αγοράς, όσα δεν είχαν ιδιαίτερη έξαρση εκαλύφθησαν από το συνεχώς ανυψούμενο έδαφος ενωρίτερον και η φθορά τους δεν προόδευσε όσο σε εκείνο της τοξωτής πύλης.

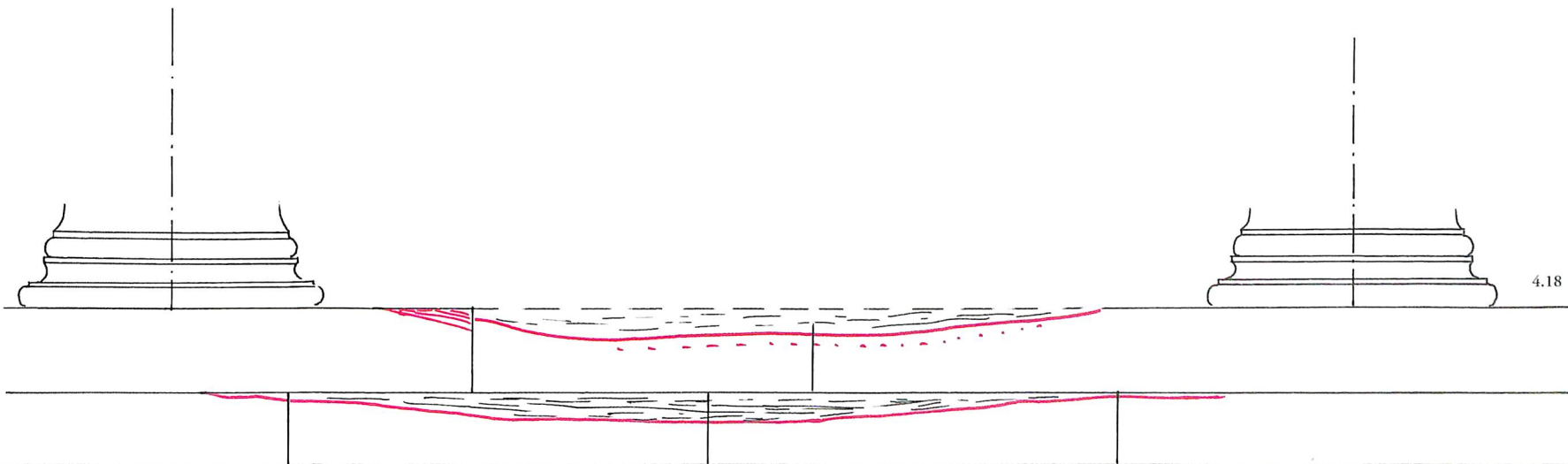
Βάσει αυτών των παρατηρήσεων, συμπεραίνεται ότι η κυκλοφορία στη βόρεια πλατεία οδό, ήταν μεγάλη εφ' όλου του μήκους της από την Αγορά των κλασικών χρόνων έως εκείνην του Θησέως και έως την οδό των Τριπόδων.

4.17

4.17. Αγορά Καίσαρος και Αυγούστου, μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του περιστυλίου. Στο μέσον η έσω πλευρά του ανατολικού προπύλου. Στο βάθος το Ωρολόγιον του Κυρρήστου (αριστερά) και η τρίτοξη πύλη (δεξιά). Διακρίνονται οι επισκευές στα φθαρμένα από τα βήματα κατώφλια του προπύλου, οι οποίες σε έναν βαθμό αποκρύπτουν την προηγούμενη φθορά.

4.18. Αγορά Καίσαρος και Αυγούστου, σχεδιαστική παράσταση της φθοράς του στυλοβάτου και της κρηπίδος του περιστυλίου στον άξονα κύριας προσπέλασης από τα ανατολικά.

4.18

Αρχές σχεδιασμού

Με την παρούσα γνώση της αρχαίας αθηναϊκής ρυμοτομίας είναι δυνατές οι εξής διαπιστώσεις:

1. Η διαδεδομένη άποψη περί πλήρους σχεδόν απουσίας πολεοδομικού σχεδιασμού, ισχύει μόνον για τη μετά τα Περσικά εποχή, όπως άλλωστε μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, δεν ισχύει όμως για τις εποχές που ακολούθησαν.
2. Περί το 420 π.Χ. τμήματα του Περιπάτου παραλληλίζονται προς το νότιο τείχος της Ακροπόλεως και τα προσκείμενα τεμένη ορθογωνίζονται κατά το δυνατόν και παραλληλίζονται προς το ίδιο σύστημα, ή προς το τέμενος της Αθηνάς Νίκης.
3. Ήδη κατά την κλασική εποχή, μια ικανού πλάτους ζώνη που έμενε άκτιστη ως δημόσιος χώρος κατά μήκος ενός παλαιότερου ορίου ή οχυρού περιβόλου της πόλεως σε απόσταση 200 μ., και 150 μ. στα βόρεια αντιστοίχως και τα ανατολικά της Ακροπόλεως, μετατρέπεται σε περιφερειακή αρτηρία. Για λόγους εποπτείας η αρτηρία αυτή διακρίνεται σε δύο διαδοχικά μέρη: τη βόρεια πλατεία οδό και την ανατολική πλατεία οδό, η οποία δεν είναι άλλη από την οδό Τριπόδων. Η βόρεια πλατεία οδός μήκους ~460 μ. εκτείνεται από την αρχαιότερη αγορά έως τη νεότερη, η ανατολική οδός και αυτή μήκους ~460 μ. από την αρχαιότερη αγορά έως το ιερόν και το θέατρον του Διονύσου.
4. Οι ανωτέρω οδοί σχεδιάζονται ως αποτελούμενες από διαδοχικά ευθύγραμμα τμήματα, δηλαδή έχουν μορφή πολυγωνικής γραμμής. Οι γωνίες της πολυγωνικής γραμμής ορίζονται κατά κύριον λόγον στις θέσεις συμβολής ή διασταυρώσεως με οδούς ανιούσες προς την Ακρόπολη.
5. Ο ως άνω σχεδιασμός δεν ήταν τελεσίδικος. Το αποτέλεσμα του υπέστη πλείστες σχεδιασμένες τροποποιήσεις. Οι τροποποιήσεις διακρίνονται σε μικρές παραβιάσεις ή μετατοπίσεις οδού χωρίς ακύρωση της λειτουργίας της (π.χ. δυτική οδός της Αγοράς, ~180 π.Χ.), σε μετατοπίσεις ή αντικαταστάσεις υπαρχουσών οδών (π.χ. ανιούσες οδοί στη θέση της στοάς του Ευμένου).
6. Η κατάληψη τμήματος ή η πλήρης διακοπή οδού από κτήριο ανεγειρόμενο επ' αυτής συνδυάζεται συχνά με διατήρηση ή προσαρμογή της πορείας της οδού στα νέα όρια του κτηρίου (περίπτωση 1) ή στο εσωτερικό του (περίπτωση 2). Οι περιπτώσεις αυτές αντιμετωπίζονται με ειδικώς επινοούμενες αρχιτεκτονικές λύσεις, οι οποίες εμπλουτίζουν συνεχώς τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και τις μεθόδους πολεοδομικής ένταξης των δημοσίων κτηρίων.
7. Στα σημεία αλλαγής κατευθύνσεως του οδικού συστήματος η μνημειακή αρχιτεκτονική δεν διατηρεί την παλαιά υψηλή γεωμετρική κανονικότητα των κατόψεων, αλλά προσαρμόζεται με διαδοχικές παράλληλες μικρομετατοπίσεις ή ακόμη και με στροφές των αξόνων της συνθέσεως.

Πλείστες ακανονιστίες, όπως π.χ. τα άνισα πλευρικά μετακίονια του ανατολικού προπύλου της Ρωμαϊκής Αγοράς, υπαγορεύονται από ένα νέο πνεύμα λειτουργισμού το οποίο κερδίζει συνεχώς έδαφος εις βάρος των αρχών του ορθοκανονικού σχεδιασμού και των ρυθμολογικών κανόνων.

1. Στις μυκηναϊκές ακροπόλεις η φαινομενική καμπύλη διαδρομή των τειχών είναι στην πραγματικότητα πολυγωνική.
2. Judeich, *Topographie von Athen*, 1931, 178.
3. J. Travlos, *Pictorial Dictionary*, 1970· T. Leslie Shear, Ισονόμους τ' Αθήναν εποικήσασθαι: The Agora and the Democracy, στο W. D. E. Coulson et al. (επίμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxford 1994, 226-228, εικ. 1; Α. Χωρέμη, Η οδός των Τριπόδων και τα χορηγικά μνημεία στην Αρχαία Αθήνα, στο W. D. E. Coulson et al., ό.π., 31, εικ. 2· S. G. Miller, Architecture as Evidence for the Identity of the Early Polis, στο M. H. Hansen (επιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen 1995, 201 κ.ε. εικ. 1.
4. S. G. Miller, The Prytaneion, Berkeley 1978, 42-49, εικ. 1.
5. G. Dontas, *Hesperia* 52, 1983, 48-63.
6. T. Leslie Shear, Jr. ό.π.: S. G. Miller, Architecture as Evidence for the Identity of the Early Polis, στο, M. H. Hansen (επιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State*, Copenhagen 1995, 201 κ.ε. Κατά τον Robertson, *Hesperia* 1998, η αρχαιότερη αγορά πρέπει να βρίσκεται στα ανατολικά της Ακροπόλεως.
7. Judeich, *Topographie von Athen*, 1931, 183.
8. Για απαλλοτριώσεις στην Αρχαία Αγορά, T. L. Shear, ό.π.
9. *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, 1960, 40.
10. Την ύπαρξη αρχαιότερης οχυρώσεως υποστήριξαν μεταξύ άλλων ο Judeich, ό.π., 120-124 και ο Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, 1960, 33 κ.ε., εικ. 14, πίν. II.
11. Ηρόδοτος, 6, 140.
12. Το κριτήριο αυτό χρησιμοποιείται από τον Τραυλό (βλ. προηγ. σημ., πίν. II).
13. *IG II²* 76.
14. W. Dörpfeld - E. Reisch, *Das griechische Theater*, 1896, 30, εικ. 7.
15. Ευκόλως υπολογίζεται ότι η υψομετρική διαφορά μεταξύ σημείων της επιχωμένης οδού και αντιστοιχών σημείων της αρχικής επιφανείας του κοίλου αυξάνει προοδευτικώς από τη μεσαία προς τις ακραίες κερκίδες (4,5 έως 9 μ.).
16. Η διατήρηση οδών ως σκεπαστών διαβάσεων είναι μάλλον σπάνιο φαινόμενο.
17. W. Dörpfeld - E. Reisch, ό.π., 41.
18. Σ. Dörpfeld, *AM* 12, 1887, πίν. I·, *AM* 14, 1889, 63-64· Judeich, ό.π., 181-182.
19. Αναπαράσταση του Περιπάτου ως προσκείμενου στη στοά εφ' όλου του μήκους της, Judeich, ό.π., πίν. II, I· Α. Κεραμόπουλλος. Το Πελαργικόν, το Ασκληπιείον, αι οδοί αι ανάγουσαι προς τα Προπύλαια, *AE* 1934-35, πίν. 1· Travlos, *Pictorial Dictionary*, 1970, εικ. 91.
20. Το κοίλο είχε πλην των γωνιαίων, τρεις αντηρίδες στα ανατολικά και τρεις στα δυτικά. Η συχνά αναδημοσιευόμενη παλαιά αναπαράσταση με αντηρίδες εφ' όλης της περιμέτρου του κοίλου (π.χ. Judeich, *Topographie von Athen*, 1931, πίν. II) δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα. Ας αναφερθεί μόνον ότι κάποιες από τις εν λόγω υποθετικές αντηρίδες εμφανίζονται σε θέσεις οι οποίες στην πραγματικότητα καταλαμβάνονται από κρυφά, αλλά ευμεγέθη, θολοσκεπή κενά της δομής του περιμετρικού τοίχου του κοίλου.
21. Το θεμέλιο αυτό είχε κάποτε θεωρηθεί ως ανήκον στο χορηγικό μνημείον του Νικίου (W. Dörpfeld, *AM* 14, [1889], 63-66).
22. Η σύνδεση αυτή δεν υπηρετούσε την εκ των έξω προσπέλαση ενός ανώτερου διαζώματος του Ηρωδείου. Εξ' άλλου, στο δυτικό άκρον του κτηρίου και στην αυτή ακριβώς στάθμη οι σωζόμενοι λίθοι αποκλείουν την ύπαρξη ενός ακριβώς ομοίου ανοίγματος.
23. Συνήθως αναπαρίσταται (Τραυλός) ως καμπυλωμένη προς τα δυτικά και εν συνεχεία στρεφόμενη προς τα βόρεια, ώστε να συναντά και πάλιν την αναβάθρα (ράμπα των Προπυλαίων) σε κάποιο χαμηλότερο σημείο της. Η ευθεία όμως πορεία της ρύμης κατά την έννοια Β-Ν, δεν εμποδίζεται από την κρημνώδη μορφή του βράχου αμέσως νοτίως του πύργου της Αθηνάς Νίκης: στη θέση όπου έπρεπε να διέρχεται η ρύμη η κρημνώδης αυτή μορφή διακόπτεται. Η διακοπή, ίσως εν μέρει τεχνητή, έχει μέσο πλάτος 3 μ. Η διακοπή αυτή πληρούται σήμερα από έναν νεότερο (-1950) αναλημματικό τοίχο δομημένο κατά το κυκλώπιο σύστημα. Σε πρόσφατη δημοσίευση στο *Journal of Hellenic Studies*, ο τοίχος αυτός εκλαμβάνεται ως μυκηναϊκός, όμως προσεκτική παρατήρηση δεν αφήνει αμφιβολία για την αληθινή ηλικία του. Εξ' άλλου σε παλαιότερες φωτογραφίες (*AE* 1936, 103-105) ο τοίχος αυτός απουσιάζει και στη θέση του είναι σαφώς ορατό και ακόμη ελεύθερο το σημείο διελεύσεως της ρύμης. Όπως άλλωστε δείχνουν φωτογραφίες από τον Δεκ. 1929 (βλ. Φ. Μαλλούχου-Τufano, *Η Αναστήλωση των αρχαίων Μνημείων στη Νεώτερη Ελλάδα, 1834-1939*, Αθήνα 1998, 233-235) ακριβώς το ίδιο τμήμα της αρχαίας ρύμης χρησιμοποιήθηκε ως το καταλληλότερο για την αναβίβαση μεγάλων μαρμάρων της αναστηλώσεως του Παρθενώνος.
24. Bagnani, *BdA* 1921, 532· M. Korres, στο P. Tournikiotes (επίμ.), *The Parthenon 1994*, 114, εικ. 8· M. Hoff, στο M. Hoff and S. I. Rotroff (επιμ.), *The Romanization of Athens*, 1997, 39.
25. Η ανατολική πύλη κείται 14 μ. νοτιότερα του άξονος της δυτικής. Η δυτική πύλη ευρίσκεται -13 μ. νοτίως του άξονος του περιστυλίου, ενώ η ανατολική -27 μ. νοτίως αυτού. Λόγω της παρούσης διατήρησης του κτηρίου δεν είναι προφανές που κείται ο άξων ή ποιο είναι το πλάτος του. Αρχικώς υπετέθη πλάτος -87 μ., κατόπιν υπολογίσθηκε πλάτος 98 μ., βάσει ενός αρχαίου θεμελίου βορειώς της εκκλησίας των Ταξιαρχών (Travlos, *Pictorial Dictionary* 28, εικ. 39).
26. Judeich, ό.π., 372· *AD* 1930-1931, 14. Σε νεότερα σχέδια (ανασχεδιάσματα) η ακανονιστία του προπύλου δεν δηλώνεται σαφώς, στα παλαιότερα (*ΠΑΕ* 1890) και σε παλαιότερες ανασχεδιάσεις (Judeich, ό.π., εικ. 48) η ακανονιστία εμφανίζεται καθ' υπερβολήν. Το πληρέστερο σχέδιο κατόψεως (και αυτό με κάποιες ανακρίβειες) στο Δ. Η. Κωνσταντινίδης (επιμ.), *Σπουδαστικά εργασία, ακαδημαϊκόν έτος 1971-1972*, ΕΜΠ, Αθήνα 1973, 34. Η αρχική μορφή του προπύλου διέφερε από τη σημερινή: η μεσαία διάβαση είχε επικλινή επιφάνεια σε χαμηλότερη στάθμη από τα εκατέρωθεν δάπεδα.
27. M. Korres, *The Parthenon from Antiquity to the 19th Century*, στο P. Tournikiotes (επιμ.), *The Parthenon and its Impact in Modern Times*, 1944, 144, εικ. 8· S. Walker, στο Hoff-Rotroff, *supra*, 24.
28. M. Hoff, *The Early History of the Roman Agora at Athens*, στο S. Walker - A. Cameron (επιμ.), *The Greek Renaissance in the Roman Empire: Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, *BICS* Suppl. 55, London 1989.
29. Εκτός από τους αναφερόμενους από τον H. S. Robinson (*AJA* 47, [1943], 302 λίθους ενός κλασικής εποχής δωρικού θρηγικού, άξιοι μνείας είναι και οι λίθοι της κρηπίδος αγνώστου πόρινου δωρικού ναού της κλασικής εποχής. Ο ναός, πρόστυλος εξάστυλος, είχε πλάτος 12,81 μ. στο στυλοβάτη, κανονικά μεταξόνια 2,39 μ., και ακραία μεταξόνια 2,22 μ. Οι αναβαθμοί είχαν ύψος 32,6 εκ. και πλάτος -32 στην πρόσοψη, αλλά μόνον 15 εκ. στις πλευρές. Οι φέρουσες επιφάνειες του στυλοβάτου είναι για κίονες υπολογιζόμενης διαμέτρου -97 εκ. Από τη σχέση των μεταξονίων είναι πιθανόν ότι οι κίονες, των οποίων το ύψος θα έφθανε σχεδόν τα 6 μ. παρουσίαζαν κλίση -5 εκ. προς τα έσω. Άξιοι μνείας είναι επίσης και οι εκ λευκού μαρμάρου κίονες εκ των οποίων τρεις μερικώς σωζόμενοι στέκουν ακόμη στην εσωτερική κιονοστοιχία ενώ πέντε σπόνδυλοι απόκεινται διάσπαρτοι στο έδαφος, τέσσερεις ακόμη κίονες της ίδιας σειράς είναι αναχρησιμοποιημένοι στο εσωτερικό του τζαμιού. Οι κίονες αυτοί προέρχονται μάλλον από τον ναό της Αθηνάς Σουναίδος.
30. *AD* 20, (1965), Χρονικά 34-37.
31. Οι αρχικές βαθμίδες της κρηπίδος του ανατολικού προπύλου προς το μέρος του περιστυλίου παρουσιάζουν εν σχέσει προς το ύψος των πολύ μικρό πλάτος, προφανώς για να μη ελατωθεί πολύ ο χώρος κυκλοφορίας μέσα στο περιστύλιο.
32. J. M. Camp, *The Athenian Agora*, 1986, 188, εικ. 157, 158. Η πύλη έχει καθαρό πλάτος -4 μ.
33. Το κατώφλιον υπέστη βαθύτατη φθορά (-10 έως 15 εκ.) αυξανόμενη από τα ανατολικά προς το δυτικό και υψηλότερο μέρος του, όπου συνοδεύεται και από άτεχνες βαθμιδωτές απολαξεύσεις και αντιολισθητικές λαξευτές γραμμώσεις. Στην υψηλή δυτική πλευρά του κατωφλίου (αρχικού ύψους -45 εκ.) πρέπει αρχικώς να υπήρχε μια βοηθητική, πρόσθετη ή λαξευτή, βαθμίδα.